

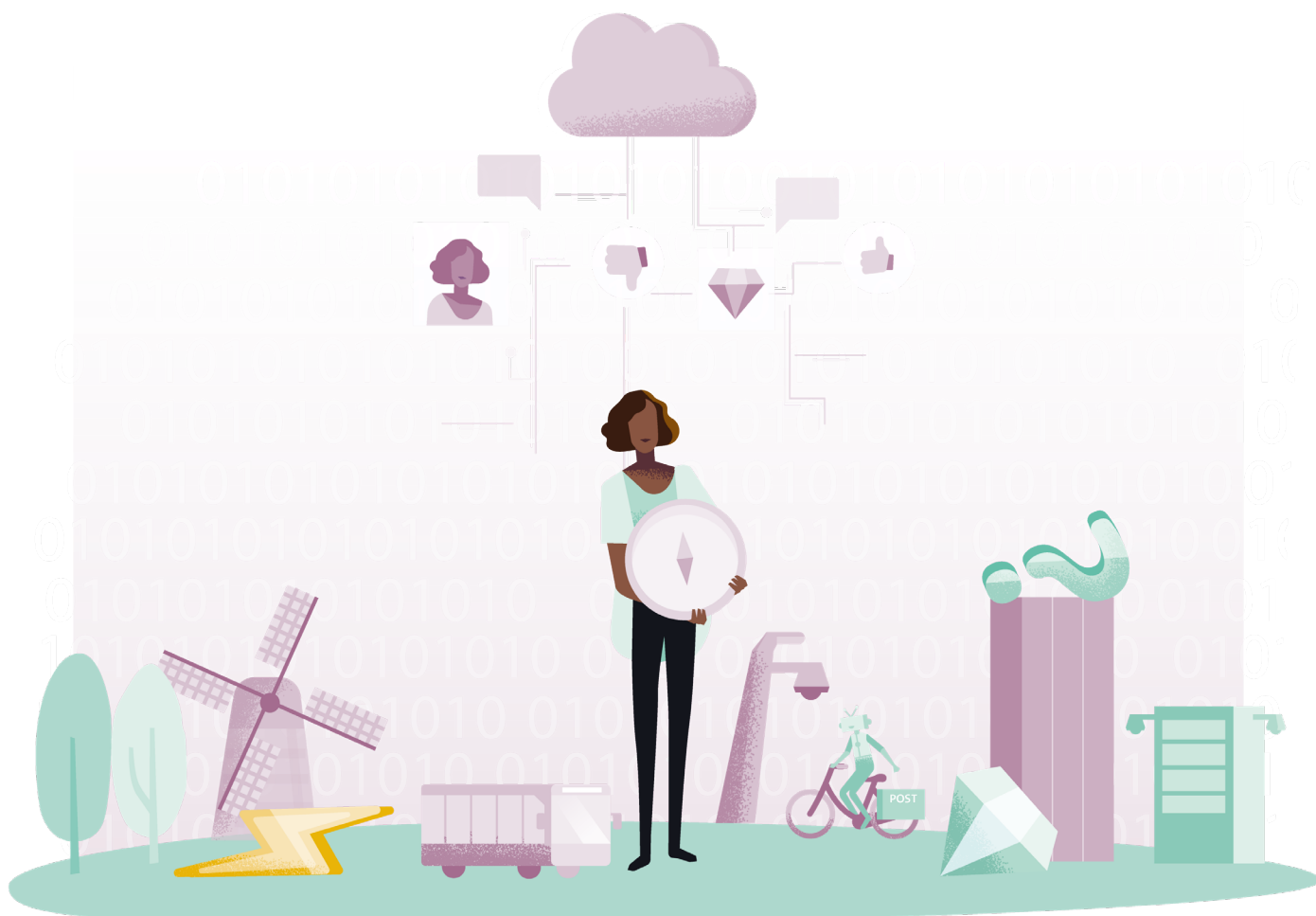

Overlegorgaan
Fysieke Leefomgeving

Rapport ethiek en
digitalisering

Bezint eer ge begint

Inhoud

1	Voorwoord	4
2	Inleiding	6
2.1	Verzoek lenW aan het OFL	6
2.2	Procesopzet	7
2.3	Inhoud van het rapport	7
3	Het belang van ethische reflecties bij digitalisering	8
3.1	Publieke waarden staan onder druk	8
3.2	De rol van de overheid	11
3.3	Ethiek en digitalisering bij lenW	11
3.4	Focus en doelstellingen	12
3.5	Uitgangspunten bij deze doelstellingen	13
4	Een moreel beraad voor het verhogen van bewustwording over ethische dilemma's	14
4.1	Wat is een moreel beraad?	14
4.2	Moreel beraad als verdiepende gespreksvorm om bewustwording te verhogen	14
4.3	Bewustwording bij case-inbrengers én deelnemers	15
4.4	Moreel beraad aangepast en doorontwikkeld tijdens het project	16
4.5	Praktische zaken rondom het moreel beraad	16
4.6	Ervaringen en resultaten moreel beraad	17
4.7	Stappenplan	17
5	Vervolg op het moreel beraad	19
5.1	Twee bestaande methodes als vervolg op een moreel beraad	19
5.2	Deep democracy	21
5.3	Begeleidingsethiek	21
5.4	Ervaringen en resultaten vervolgbijeenkomst	22
6	Inzichten	24
6.1	Wees open over ethische dilemma's in je project	24
6.2	Experts hebben toegevoegde waarde	25

6.3	Neem de tijd voor het organiseren van een moreel beraad	25
6.4	Een moreel beraad kan voor verschillende doelen worden ingezet	26
6.5	Een aantal waarden en spanningen komen vaker terug	26
6.6	Iedere methode heeft zijn eigen toegevoegde waarde	29
7	Adviezen aan IenW	30
7.1	Werk aan bewustwording	30
7.2	Zorg dat ethische reflecties een vast onderdeel worden bij projecten met een digitale component	30
7.3	Onderzoek grondig of iets dat technisch mogelijk is, ook wenselijk is	31
7.4	Betrek diegenen om wie het gaat in ethische reflecties	31
7.5	Bied ondersteuning bij ethische reflecties	31
8	Bijlagen	32
Bijlage 1	Deelnemerslijst	32
Bijlage 2	Overzicht voorbeelden definities publieke waarden	33
Bijlage 3	Caseomschrijvingen	35
Bijlage 4	Stappenplan moreel beraad	48
Bijlage 5	Opbrengst zes moreel beraden	58
Bijlage 6	Opbrengst vervolgbijeenkomst deep democracy en begeleidingsethiek	64
Bijlage 7	Terugkerende waarden en spanningen	67

1. Voorwoord

De ontwikkelingen met ICT zijn de afgelopen decennia in een stroomversnelling gegaan. Toen Jan van den Bos, portefeuillehouder informatievoorziening in de bestuursraad van IenW, het OFL benaderde om in gesprek te gaan met medewerkers van het departement over digitalisering en ethiek, kon hij niet weten dat de toeslagenaffaire mede door de onderliggende keuzes van algoritmen het Kabinet ten val zouden brengen. Achteraf rijst de vraag: Waren ethische dilemma's voldoende inzichtelijk voor dat men besloot gebruik te maken van voorspellende algoritmes in de toeslagenaffaire en bijstand bij gemeenten?

Ook had hij nog geen vermoeden van de Coronapandemie en de ontwikkeling van een Corona-app, en hoe de ontwikkeling van deze app een maatschappelijke discussie opende over privacy versus gezondheid, maar ook hoe met gebruik van technologie belangrijke waarden zoals vrijheid en privacy geborgd konden worden.

In het opzicht van ethiek en digitalisering was het afgelopen jaar een bijzonder jaar, want ook door corona nam het digitale werken een enorme vlucht. Inmiddels merken we ook hoe de digitale media en verspreiding van fakenews leidden tot eigen-waarheden in het publieke discours en zelfs tot de beslissing van private media-eigenaren om de Amerikaanse president te blokkeren.

Deze gebeurtenissen maken ons extra bewust, van de dilemma's die gepaard gaan met de verwevenheid van ICT in alle facetten van ons dagelijks leven. Technologische ontwikkelingen gaan razendsnel en volgen elkaar op. Ook in de fysieke leefomgeving zien we de digitalisering toenemen. Van zelfrijdende auto's tot aan sensorhotels op lantaarnpalen. Dit leidt tot de opgave voor de overheid om zich te verhouden tot ongelooflijke complexe vragen rondom samenleving en ICT.

Complexe vragen die niet alleen rond ICT spelen maar ook breder. De achterliggende vraag dringt zich op "Hoe willen we samenleven?" Welke waarden zijn voor ons belangrijk en wat is de rol van de overheid hierbij?" Is dit alleen procesmatig op privacy en efficiency of ook inhoudelijk op duurzaamheid en gelijkwaardigheid? Grote vragen die niet in dit project behandeld worden maar wel op de achtergrond spelen.

Dit rapport is de neerslag van een project, waarin een dialoog plaatsvond over ethiek en digitalisering. De dialoog vond plaats aan de hand van een aantal concrete cases, die spelen op het terrein van het Ministerie van IenW. De gesprekken werden positief gewaardeerd en hebben geleid tot een bewustzijn van de ethische dimensie in vraagstukken bij de participanten. De overheid heeft een belangrijke taak te verrichten in het borgen van onze publieke waarden. De dialoog liet zien dat het zinvol is om met belanghebbenden stil te staan bij de vraag of iets dat technisch mogelijk is, ook wenselijk is.

Concreet heeft het project geleid tot een beproefde methode om het ethisch gesprek (moreel beraad) te voeren bij de ontwikkeling van beleid en van uitvoeringsinstrumenten.

Mexicanen geven aan dat een taco te groot is om in één keer op te eten. Zo kijk ik naar de dilemma's rondom digitalisering. Met dit project en dit rapport is de eerste "bite" genomen.

Wobine Buijs-Glaudemans

Voorzitter OFL

April 2021

2. Inleiding

Nieuwe digitale technologie biedt in de fysieke leefomgeving bijzondere kansen en mogelijkheden, net als in andere maatschappelijke domeinen. De groeiende mogelijkheden van digitalisering roepen ook ethische vragen op over het gebruik ervan. Is alles dat technisch kan ook wenselijk in het licht van publieke waarden? Om dit soort vragen te verkennen heeft het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW) aan het Overlegorgaan fysieke leefomgeving (OFL) gevraagd een dialoog te organiseren over ethiek en digitalisering.

Burgers, bedrijven, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en overheden zijn de afgelopen jaren voortvarend aan de slag gegaan met de inzet van digitale technologieën. Onze fysieke leefomgeving raakt hierdoor verweven met de digitale wereld. Beleid ten aanzien van digitalisering was vooral gericht op kansen en minder op de risico's en impact en consequenties voor mensenrechten en publieke waarden. De laatste tijd is er steeds meer oog voor de ethische kant bij digitalisering.

Met de toename van digitalisering ontstaan steeds meer voorbeelden waarbij automatisch en zonder tussenkomst van de mens bepaalde beslissingen worden genomen en processen worden ingericht. Technologie krijgt daarmee een autonoom karakter (denk bijvoorbeeld aan Artificiële Intelligentie), maar wij mensen bepalen tot hoever dit kan en moet gaan. Ook de toeslagenaffaire toont dat mensen de technologie programmeren.

Ethische reflectie is belangrijk om te bepalen hoever de technologie moet gaan. Bezinning hierover is niet alleen noodzakelijk bij voor de hand liggende voorbeelden als de zelfrijdende auto of robots in de zorg, maar ook alledaagse ontwikkelingen zoals de OV-chipkaart of een computersysteem voor vergunningen van de overheid. Ethische reflecties zijn behulpzaam in de beleid- en besluitvorming over digitalisering en het borgen van publieke waarden en rechten daarbij. Het kan overheden helpen om met verschillende stakeholders te reflecteren over digitalisering en morele afwegingen en handelingsperspectieven daarbij. Op deze manier kan ook de meedenkkracht, kennis en expertise van stakeholders optimaal worden benut.

2.1 Verzoek IenW aan het OFL

De portefeuillehouder informatievoorziening van de bestuursraad van het ministerie van IenW heeft in 2019 het OFL gevraagd om aan de hand van een aantal concrete cases een maatschappelijke dialoog te organiseren over ethiek en digitalisering. Met als doel meer bewustwording te creëren over ethische dilemma's bij digitalisering aan zowel de zijde van IenW als bij partijen in de samenleving. De gedachte hierbij is dat door in gesprek te gaan over thematische

vraagstukken, ethische dilemma's beter in beeld komen en hierbij kennis, expertise en meedenkkracht vanuit de samenleving wordt benut.

2.2 Procesopzet

Het project bestond uit de volgende fasen:

1. Verkenning

Het OFL is begonnen met het uitvoeren van deskresearch naar het belang van ethische reflectie bij digitalisering. Het doel van deze fase was ook om een gespreksvorm te vinden voor ethische reflecties bij digitalisering. In deze fase heeft het OFL daarnaast netwerkgesprekken gevoerd en een expertpanel opgezet. Ook zijn in deze fase de doelstellingen voor dit project vastgelegd en de onderwerpen gekozen van de cases.

2. Moreel beraad

Het doel van deze fase was om de gespreksvorm toe te passen in de praktijk en deze door te ontwikkelen. In deze fase zijn zes online moreel beraden georganiseerd, waar deelnemers met verschillende belangen aan deelnamen (zie bijlage 1 voor een lijst van alle deelnemers). Ieder moreel beraad had een eigen case-inbrenger.

3. Methodes voor mogelijk vervolg

Op basis van de evaluatie met de deelnemers van fase 2 heeft het OFL een vervolgbijeenkomst georganiseerd waarin twee andere methoden centraal stonden, namelijk deep democracy en begeleidingsethiek. In deze fase zijn drie gesprekken georganiseerd, met drie case-inbrengers uit de vorige fase en zowel nieuwe deelnemers als deelnemers uit fase 2.

4. Analyse en rapportage

De opbrengsten van alle gesprekken zijn door het OFL en de voorzitter geanalyseerd. Op basis hiervan is het OFL tot een aantal inzichten en adviezen gekomen. Het resultaat is vastgelegd in deze rapportage. Deze rapportage is voorgelegd aan de betrokken experts, beleidsmedewerkers, case-inbrengers en deelnemers.

2.3 Inhoud van het rapport

Dit rapport start met een uitleg over het belang van ethische reflecties bij digitalisering en de doelstellingen van dit project. Hierna leggen we het moreel beraad uit inclusief de opbrengst van de dialoog. Daarop volgen de methoden begeleidingsethiek en deep democracy als vervolg op het moreel beraad. In hoofdstuk 6 staan de inzichten die opgedaan zijn tijdens het gehele project. Het rapport sluit af met adviezen aan het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat.

Bijlage van het rapport is een stappenplan voor het voeren van een moreel beraad. Het stappenplan is voor iedereen beschikbaar en kan door IenW, maar ook door andere organisaties, overheden en stakeholders gebruikt worden bij toekomstige onderwerpen met digitalisering en ethische kwesties. Ook is in de bijlage een uitwerking van de cases die behandeld zijn tijdens het project te vinden en alle verslagen van de bijeenkomsten. Als laatste hebben we in de bijlage ook een overzicht opgenomen van terugkerende waarden en spanningen.

3. Het belang van ethische reflecties bij digitalisering

De invloed van digitalisering op publieke waarden is de laatste jaren steeds duidelijker geworden. Ethische reflecties over of iets dat technisch mogelijk is, ook wenselijk is, zijn nodig om publieke waarden te beschermen. De focus van dit project ligt daarom op het ontwerpen van een ethische dialoog, die uiteindelijk een vaste plek krijgt in de beleidsvorming bij IenW.

3.1 Publieke waarden staan onder druk

Digitalisering

Digitale technologie vindt zijn oorsprong medio vorige eeuw en heeft zich via de back-office (bedrijfsvoering), de front-office (dienstverlening) nu ook “out-of-office” gemanifesteerd. Dat wil zeggen: digitale technologie zit tegenwoordig overal in en de technologie is steeds meer beschikbaar. De combinatiemogelijkheden van technologie zorgen voor een exponentiële groei aan nieuwe toepassingen en data. Ook krijgt technologie steeds meer een autonoom karakter (techniek leert zichzelf nieuwe dingen aan of maakt keuzes zonder tussenkomst van mensen). Maar is alles wat technisch mogelijk is ook wenselijk?

Ethiek

Om te onderzoeken of iets dat technisch mogelijk is ook wenselijk is, is er ethiek.

“Ethiek is een tak van de filosofie die zich bezighoudt met de kritische bezinning over het juiste handelen. In algemene zin probeert ethiek de criteria vast te stellen om te kunnen beoordelen of een handeling als goed of fout kan worden gekwalificeerd, en om de motieven en consequenties van deze handeling te kunnen evalueren.”

¹ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Ethiek>

Ethiek is het ‘reparatiewerk’ dat we verzetten wanneer zich problemen voordoen en morele routines niet meer vanzelf spreken.

Bijvoorbeeld als:

- Normen overtreden worden;
- Er is een conflict van goed-goed in plaats van goed-kwaad (zogenoemde waardendilemma’s);
- Er zich nieuwe problemen voordoen, bijvoorbeeld door inzet van technologie.

Publieke waarden staan onder druk door digitalisering

Meerdere studies (o.a. van het Rathenau² en de Raad voor de leefomgeving en Infrastructuur³) laten zien hoe de digitalisering van Nederland fundamentele ethische en maatschappelijke vragen oproept. De overheid, maar ook de toezichhouders, het bedrijfsleven en de samenleving zijn nog niet voldoende toegerust om met deze vragen om te gaan. Belangrijke publieke waarden zoals privacy, gelijke behandeling, autonomie en menselijke waardigheid komen hierdoor onder druk te staan (zie bijlage 2 voor een lijst van publieke waarden, door het OFL opgesteld voor dit project⁴).

Tegelijkertijd kan digitalisering waarden bevorderen, zoals gelijke behandeling, autonomie en menselijke waardigheid. Publieke waarden kunnen echter ook met elkaar botsen. Zoals bijvoorbeeld de inzet van slimme camera’s in de fysieke leefomgeving, deze bevorderen de veiligheid, maar kunnen de privacy van een individu schaden.

UITLEG BEGRIP: PUBLIEKE WAARDEN

Publieke waarden beschrijven wat we als samenleving waardevol vinden. De overheid versterkt en beschermt deze waarden, bijvoorbeeld door economische groei te stimuleren en te investeren in veiligheid en goede zorg. Kwaliteit, efficiëntie en de verbetering daarvan wordt in innovatieprocessen vaak al automatisch meegenomen. Maar juist de overheid dient ook aandacht te besteden aan zaken als keuzevrijheid, privacy en transparantie. Soms kunnen publieke waarden met elkaar botsen. Het is dan ook belangrijk om verschillende belangen te kennen, te wegen en te bespreken⁵.

Marktpartijen en techneuten ontwikkelen op basis van wat (wettelijk) mogelijk is & de consument geeft persoonlijke data weg

Veel marktpartijen en techneuten ontwikkelen zich op basis van wat (wettelijk) mogelijk is. Denk aan innovatieve start ups, maar ook aan grote techbedrijven die hun monopolieposities steeds verder versterken door het verzamelen van zo veel mogelijk data, het investeren in en opkopen van andere bedrijven en het uitbreiden naar andere markten. De consument geeft continu persoonlijke data weg, in ruil voor (gratis) diensten, zonder (kritische) vragen te stellen.

² https://www.rathenau.nl/sites/default/files/2018-02/Opwaarderen_FINAL.pdf

³ <https://rli.nl/publicaties/2021/advies/digitaal-duurzaam>

⁴ Het gaat hier om zowel gebruikelijke publieke waarden als ook de minder voordehand liggende waarden. Deze lijst is niet volledig maar een goed uitgangspunt ter achtergrond van onze dialoog.

⁵ <https://www.digitaleoverheid.nl/overzicht-van-alle-onderwerpen/nieuwe-technologieen-data-en-ethiek/publieke-waarden/toolbox-voor-ethisch-verantwoorde-innovatie/publieke-waarden-centraal/>

Het is gemeengoed geworden en men is zich nog onvoldoende bewust over de gevolgen van digitalisering en de waarde van (persoonlijke) data. Aan de andere kant verwacht dezelfde consument als burger bescherming van de overheid.

Opeenstapeling van ethische dilemma's

Nieuwe toepassingen van technologieën volgen elkaar echter zo snel op dat er steeds meer nieuwe ethische issues bijkomen, zonder dat voor eerdere issues oplossingen gevonden zijn. Zo ontstaat een opeenstapeling van ethische dilemma's.

Principes en codes alleen zijn vaak hoog-over en minder concreet

Vanuit verschillende partijen (politiek, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en overheden) is er nagedacht over principes en codes om publieke waarden te blijven borgen bij de inzet van slimme technologieën. Denk aan principes vanuit de EU, Ethics guidelines for trustworthy AI, principes van de Digitale Samenleving vanuit de VNG, de gedragscode over AI en ethiek vanuit de ICT-branche, etc.

Aan deze principes en codes liggen ethische vraagstukken ten grondslag, die door de toenemende bewustwording bij mensen relevanter zijn dan ooit. Antwoorden op deze ethische vraagstukken zijn soms moeilijk te geven. Er is in sommige gevallen nog te veel onzekerheid over de ontwikkeling van de technologie of er zijn waarden die botsen.

Bovendien zijn codes en uitgangspunten vaak algemeen, maar hoe pas je deze toe in een concrete case? Dat is vaak ingewikkeld. Hiervoor is vaak maatwerk nodig en algemene principes en codes zijn daardoor niet voldoende.

Many things en many hands

Hoewel we nu nog vaak spreken over Internet of Things (IoT) is het gezien de ontwikkelingen logischer om te spreken over Internet of Everything (IoE). Er is sprake van “many things” en “many hands”. Het is lastig te bepalen wie precies waarvoor verantwoordelijk is.

UITLEG BEGRIIP: INTERNET OF THINGS

We gaan toe naar een wereld waarin allerlei apparaten verbonden zijn met internet. Ook de moderne infrastructuur maakt gebruik van data en slimme informatietechnologie voor bestuur en beheer. Een technologie is ‘slim’ als deze kan waarnemen via sensoren, zelf denkstappen kan nemen en zo op de omgeving kan reageren⁶.

Onderdelen van de infrastructuur of stad zijn verbonden via een netwerk van sensoren. Met de data die deze camera's en sensoren verzamelen kunnen beslissingen worden gemaakt door beleidsmakers, ook kunnen in bepaalde situaties geautomatiseerd beslissingen worden genomen.

⁶ <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/de-slimme-stad-de-praktijk>

UITLEG BEGRIP: INTERNET OF EVERYTHING

Dingen, zoals mensen, objecten en dieren, staan met elkaar in verbinding. De wereld één groot dataveld: een zenuwstelsel van datapunten, informatiebronnen, temperatuursensoren, vervoerssensoren, watersensoren en elektriciteit tot beweging.

3.2 De rol van de overheid

De opkomst van nieuwe technologieën leidt ook tot nieuwe vragen over de rol en verantwoordelijkheden van de overheid. De Nederlandse overheid werkt aan een digitale overheid. Ze is afnemer, leverancier, dienstverlener en opdrachtgever van digitale technologie. Op Rijksoverheid.nl staat de volgende passage over de rol en verantwoordelijkheid van de overheid:

Als hoeder van de Grondwet speelt het ministerie van BZK een sleutelrol bij het borgen van publieke waarden. Met behulp van wetgeving en beleid tracht het om (samen met anderen) waarden, variërend van transparantie tot privacy, te borgen. Digitalisering heeft effecten op publieke waarden. Het biedt veel kansen om de kwaliteit van leven van burgers te verbeteren. Rapporten wijzen ook op schaduwkanten van digitalisering⁷.

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) werkt samen met andere stakeholders (zoals wetenschappers en medeoverheden) aan de borging van belangrijke publieke waarden en rechten. Dat doet het door kansen en risico's van digitalisering te (laten) onderzoeken, door het ontwikkelen van beleid, door Nederlandse standpunten internationaal te agenderen en door in gesprek te gaan met nationale stakeholders en burgers⁸.

In de agenda Digitale Overheid staat hierover het volgende:

Door te innoveren wil de Nederlandse overheid vooroplopen bij het gebruik van nieuwe digitale technieken. Tegelijkertijd wil de overheid rechten en publieke waarden beschermen als die door nieuwe ontwikkelingen onder druk komen te staan⁹.

De overheid heeft niet alleen een sleutelrol, maar ook een verplichting om publieke waarden te borgen en op te komen voor kwetsbare groepen.

3.3 Ethiek en digitalisering bij IenW

Voor IenW zijn rapporten zoals dat van Rathenau en diverse nieuwsberichten uit binnen- en buitenland belangrijke signalen omdat digitalisering op haar terrein ook grote gevolgen kan hebben voor de samenleving. Het benadrukt de urgentie en het belang dat het ministerie over dit onderwerp in gesprek moet gaan. Digitalisering is aan de orde op het gehele terrein van IenW: van matrixborden boven de snelweg, de digitale besturing van bruggen, sluizen en

⁷ <https://www.digitaleoverheid.nl/dossiers/publieke-waarden/>

⁸ <https://www.digitaleoverheid.nl/overzicht-van-alle-onderwerpen/nieuwe-technologieen-data-en-ethiek/publieke-waarden/>

⁹ <https://www.digitaleoverheid.nl/wp-content/uploads/sites/8/2018/07/nl-digibeter-agenda-digitale-overheid.pdf>

keringen tot sensors in de fysieke ruimte, het geven van vergunningen voor het vliegen met drones en talloze andere voorbeelden.

Uit verkennende gesprekken met de programmanager “Anders omgaan met data” en de kwartiermaker Artificial Intelligence (AI) bij IenW, en hun medewerkers blijkt dat het in kaart brengen van ethische dilemma’s bij projecten met een digitale componenten (zoals de inzet van AI), niet vanzelfsprekend is binnen IenW. Op het beleidsterrein van IenW zijn veel verschillende technologische ontwikkelingen te benoemen, van een zelfrijdende auto tot aan het voorspellen van onderhoud aan bruggen en sluizen. IenW wil graag de kansen op het gebied van digitalisering benutten, maar uiteraard op een verantwoorde manier. Naast het inventariseren van risico’s, moet er ook oog zijn voor de kansen bij de inzet van technologie en de bijdrage die dit kan leveren aan het behalen van beleidsdoelstellingen. Het is voor IenW de kunst om hier een juiste balans in te vinden.

Bovendien zijn processen en systemen in de leefomgeving reeds sterk veranderd door digitalisering. Neem de opmars van digitale platformen waardoor wij anders zijn gaan reizen, werken en consumeren. Dit voltrekt zich buiten de beleidsintenties van overheden om. Digitalisering brengt dus niet enkel kansen en benuttingsrisico’s met zich mee maar ook onbedoelde of autonome veranderingen. De overheid moet zich tot deze ontwikkelingen verhouden.

3.4 Focus en doelstellingen

Samen met het expertpanel heeft het OFL gereflecteerd op de informatie hierboven, die verzameld is door middel van gesprekken en het uitvoeren van deskresearch. Op basis van hun eigen ervaringen concluderen de experts dat het organiseren van een gesprek over ethiek niet ingewikkeld is, de moeilijkheid zit in het verder doorzetten en vasthouden van een beweging van ethische reflecties in het ministerie. De focus van dit project ligt daarom op het ontwerpen van een ethische reflectie, dat uiteindelijk een vaste plek krijgt in de beleidsvorming bij IenW. Het instrument is een toevoeging aan de gereedschapskist van een ambtenaar.

INZET EXPERTPANEL

Een expertpanel heeft tijdens het OFL project inhoudelijke ondersteuning geboden, feedback gegeven op de aanpak en meegelezen met het rapport. De volgende experts zijn in verschillende fasen en op verschillende momenten betrokken geweest:

- Prof. dr. Tsjalling Swierstra (ethiek en digitalisering) van Universiteit Maastricht
- Dr. Jiska Engelbert (digitale samenleving, slimme stad, ethiek) van Erasmus Universiteit Rotterdam
- Prof. dr. Bart van Arem (slimme mobiliteit) van TU Delft
- Prof. dr. Philip Brey (ethiek en digitalisering) van Universiteit Twente
- Dr. Merel Noorman (drones) van Universiteit Tilburg
- Drs. Nienke Meijer (onderwijs, innovatie, technologie), momenteel o.a. initiatiefnemer van het project De Buitenboordmotor

Punsgewijs zijn de volgende doelstellingen voor dit OFL-project vastgesteld:

- bewustzijn creëren bij case-inbrengers (niet bij de hele overheid en samenleving). Case-inbrengers kunnen mensen van buiten lenW en binnen lenW zijn);
- bewustwording bij de betrokken deelnemers over het belang van het borgen van specifieke publieke waarden bij het gebruik van technologie in de publieke ruimte;
- inzicht in manieren waarop die waarden kunnen worden geschaad of bevorderd door technologie;
- de ontwikkeling van handvatten om over de inzet van technologie ethisch te reflecteren en delibereren.

Dit project focust zich niet op de besluitvorming, maar op bewustwording. Het uitgangspunt hierbij is dat als medewerkers van lenW zich meer bewust worden van het ethische aspect bij digitalisering, zij beter in staat zijn om ethische dilemma's vroeg in hun eigen werk te herkennen, er vragen over kunnen stellen en er in hun werk mee aan de slag kunnen gaan. Het OFL focust zich op een gesprek omdat zij van mening is dat een dialoog helpt in de bewustwording. Door erover te praten wordt inzichtelijk wat het spanningsveld is, wat de belangen zijn en welke waarden er in het geding zijn. (Politieke) keuzes om digitale technieken in te zetten, worden als de bewustwording en het gesprek erover op gang komt daarmee in de toekomst explicieter gemaakt. Voor dit project heeft het OFL gekozen om gesprekken te organiseren over drie onderwerpen op het terrein van lenW. Dit zijn slimme mobiliteit, drones en slimme sensoren/camera's in de fysieke leefomgeving.

3.5 Uitgangspunten bij deze doelstellingen

Na het onderzoek en bespreking met de experts hebben we de volgende 5 uitgangspunten geformuleerd:

1. Bij de dialoog over technologie is het belangrijk dat zowel de positieve als negatieve kanten voldoende ruimte krijgen in de dialoog.
2. Het gaat er niet over of iets wettelijk mogelijk is, maar of iets wenselijk is.
3. Het is belangrijk dat ondanks dat een technologie al wordt toegepast, er ruimte is voor de vraag of je dat wel zou moeten willen. In die gevallen kan een dialoog over ethische dilemma's bij digitalisering ook een corrigerende werking hebben, zo kunnen bijvoorbeeld nog bepaalde zaken in het project worden aangepast (ethics by design).
4. De dialoog wordt gevoerd aan de hand van concrete cases om meer bewustwording te creëren. De onderwerpen zijn: slimme mobiliteit, slimme camera's en sensoren en drones. Deze onderwerpen zijn voorbeelden van nieuwe digitale technologie in de fysieke leefomgeving waarbij ook publieke waarden worden geraakt (de omschrijving van de onderwerpen en cases staan in de bijlage).
5. Er wordt gestreefd naar het bij elkaar brengen van verschillende perspectieven en belangen (inclusief unusual suspects). Dit betekent dat zowel ambtenaren van het ministerie van lenW meepraten, als ook maatschappelijke organisaties, bedrijven en experts en (expert) burgers. Naast ambtenaren worden ook mensen van buiten het ministerie uitgenodigd om een case in te brengen.

4. Een moreel beraad voor het verhogen van bewustwording over ethische dilemma's

Het moreel beraad staat als gespreksvorm centraal in dit project. Deze gespreksvorm is afkomstig uit de gezondheidszorg en is door het OFL doorontwikkeld naar een vorm die in het beleidsproces inzetbaar is voor het verkennen en verdiepen van ethische dilemma's bij digitalisering. In dit hoofdstuk geven we uitleg over de gespreksvorm moreel beraad, hoe deze bijdraagt aan bewustwording bij case-inbrengers en deelnemers en hoe deze methode in dit project tot stand is gekomen.

4.1 Wat is een moreel beraad?

Een moreel beraad is een verdiepend gesprek met een groep belanghebbenden over een ethisch dilemma. Een moreel beraad kan helpen om een evenwichtige belangenafweging te maken. Het gesprek verloopt gestructureerd, in een veilige setting en onder begeleiding van een ervaren gespreksleider. In de gezondheidszorg wordt het al langer gebruikt. Ook het ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie (EL&I) had een eigen methode voor het wegen van waarden bij beleid over bijvoorbeeld dierenwelzijn ontwikkeld¹⁰.

4.2 Moreel beraad als verdiepende gespreksvorm om bewustwording te verhogen

Een moreel beraad is bij uitstek een manier om te reflecteren op ethische dilemma's die op kunnen treden bij de inzet van nieuwe digitale technologie. Dit gesprek verhoogt daarnaast de bewustwording bij de deelnemers.

Het moreel beraad (zoals ontwikkeld in dit project) wordt gevoerd aan de hand van een morele

¹⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2011/12/01/ethiek-in-beleid-waarden-wegen-met-gevoel-en-verstand>

vraag van de case-inbrenger. De morele vraag heeft altijd de ja/nee-vorm en begint met mogen of mag. Bijvoorbeeld: Mag de overheid het gedrag van burgers beïnvloeden op basis van data? Dit zorgt ervoor dat de beantwoording van de vraag een echte keuze vereist. De morele vraag geeft ook de essentie weer van de kwestie waar de vraagsteller zich mee bezighoudt. In een moreel beraad gaan deelnemers in gesprek over redenen voor en redenen tegen, onderliggende waarden, spanningen en tenslotte formuleert elke deelnemer een moreel oordeel met het antwoord op de vraag. In de morele oordelen wordt zichtbaar wat de belangrijkste zaken zijn volgens de deelnemers. Tijdens een moreel beraad staat het onderzoeken van het ethische dilemma centraal. Het is een manier om je te verdiepen. Dit alles in een reflectieve sfeer waar het onderzoek en luisteren naar elkaar en zichzelf centraal staan. Omdat het belangrijk is om hier de tijd voor te nemen, duurt een moreel beraad een dagdeel.

In een moreel beraad ontstaan op basis van bovenstaande stappen inzichten over ethische dilemma's bij het vraagstuk. Dit komt vooral doordat deelnemers vanuit verschillende perspectieven meedoen. In dit project hebben wij mensen gericht benaderd om aan het moreel beraad deel te nemen, vanuit het adagium "the whole system in the room", wat inhoudt dat alle belangen en perspectieven aanwezig zijn.

4.3 Bewustwording bij case-inbrengers én deelnemers

In een moreel beraad wordt er vanuit verschillende perspectieven naar de morele vraag bij een case gekeken. Na het inbrengen van de morele vraag doet de case-inbrenger samen met de deelnemers mee aan het gesprek. In het gesprek ontstaan inzichten over ethische dilemma's bij de morele vraag, inclusief inzichten in de waarden en de manieren waarop deze worden geschaad of bevorderd door technologieën.

In dit project hebben wij besloten om case-inbrengers, medewerkers van IenW en deelnemers vanuit de samenleving ervaring op te laten doen met een moreel beraad. Er is gekozen voor een mix van case-inbrengers van het ministerie en case-inbrengers vanuit de samenleving. We hebben drie case-inbrengers gevonden op het gebied van slimme mobiliteit, twee case-inbrengers op het gebied van slimme camera's en sensoren en één op het gebied van drones. Daarop is een stakeholderanalyse gemaakt van alle stakeholders op deze thema's. Deze stakeholderanalyse is gebruikt om belanghebbenden te inventariseren en vervolgens uit te nodigen.

GESELECTEERDE CASES (ZIE BIJLAGE 3 VOOR CASE-OMSCHRIJVINGEN):

1. Het volgen in de openbare ruimte met camera's.
2. Drones en erfgoed waar mensen wonen.
3. Gebruik data reizigers voor mobiliteitsbeleid.
4. Reizigers volgen via een app.
5. Gebruik van robots in de openbare ruimte.
6. Automatisch openen van spitsstroken.

4.4 Moreel beraad aangepast en doorontwikkeld tijdens het project

Op basis van de bestaande methoden voor een moreel beraad uit de gezondheidszorg en de eerder in dit hoofdstuk genoemde methode van het ministerie van EL&I, zag het OFL mogelijkheden om het moreel beraad, als socratische gespreksvorm, verder door te ontwikkelen in dit project en meer toepasbaar te maken op het thema digitalisering. Samen met getrainde gespreksleiders heeft het OFL de methode van het moreel beraad aangepast en op maat gemaakt.

Aanvankelijk was het plan om tijdens een eerste bijeenkomst in maart 2020 tegelijkertijd zes verschillende moreel beraden te organiseren, maar door de maatregelen tegen het coronavirus moesten we op het allerlaatste moment deze bijeenkomst annuleren. Vanwege de maatregelen tegen het coronavirus heeft het OFL eerst één online moreel beraad georganiseerd en daarna de keuze gemaakt om de rest van de moreel beraden ook online te organiseren. Bij dit eerste online moreel beraad in juli 2020 was een expertpanellid aanwezig.

Samen met het expertpanellid constateerden we dat het gesprek scherper kon. We voegden een nieuw element toe aan het moreel beraad, het morele oordeel, en besloten de eerste vragen uit het moreel beraad (ja mits en nee tenzij) te vervangen door redenen voor- en redenen tegen.

Gedurende het project is in de zomer van 2020 de gespreksvorm zes verschillende keren toegepast (waaronder bij de cases die we in dit rapport benoemen) en na iedere sessie is de methode verder aangepast en fijn geslepen. Het resultaat is een gespreksvorm die multi-inzetbaar is en bij uitstek geschikt om het gesprek te voeren over een verantwoorde manier van digitalisering.

4.5 Praktische zaken rondom het moreel beraad

De kwaliteit van het gesprek stond centraal in het moreel beraad en daarom is tijdens deze dialoog gebruik gemaakt van getrainde gespreksleiders die de vaardigheden hebben om een veilige setting te creëren. Door het gebruik van Chatham House Rule werd deze veiligheid nog meer versterkt.

UITLEG BEGRIP: CHATHAM HOUSE RULE

De Chatham House Rule is een basisprincipe dat de vertrouwelijkheid van de bron van de verkregen informatie tijdens een vergadering regelt. De regel is ontstaan in juni 1927 aan het Londense Royal Institute of International Affairs, ook wel bekend als Chatham House. Sinds de verfijning in 2002, geldt de regel¹¹:

Wanneer een vergadering, of een deel daarvan, wordt gehouden onder de Chatham House Rule zijn de deelnemers vrij om de ontvangen informatie te gebruiken, maar noch de identiteit noch de connectie van de spreker(s), noch die van een andere deelnemer, mag worden onthuld.

¹¹ Uitleg begrip Chatham House Rule: https://en.wikipedia.org/wiki/Chatham_House_Rule

Tijdens het moreel beraad is door twee secretarissen van het OFL op de achtergrond een canvas ingevuld waarop de hoofdpunten van het gesprek zijn genoteerd. Op het canvas staan de elementen die ook terugkomen in de methode. Het ingevulde canvas is tevens een verslag op hoofdlijnen van het moreel beraad na afloop. Lege canvassen zijn beschikbaar op de website van het OFL en één voorbeeld is in de bijlagen te vinden. Ze zijn online of offline te gebruiken. De ingevulde canvassen van de moreel beraden in dit project zijn in de bijlagen toegevoegd.

4.6 Ervaringen en resultaten moreel beraad

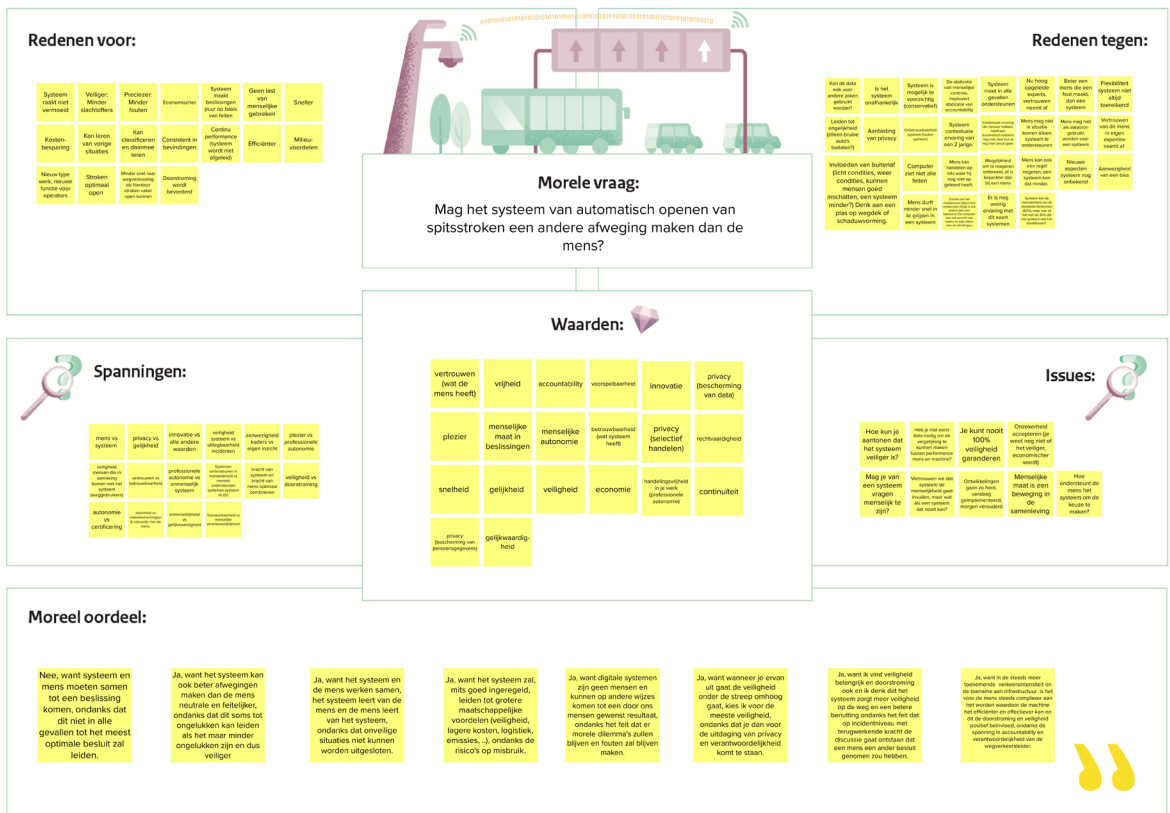
De opbrengst van het moreel beraad is gericht op het verdiepen van redenen voor en tegen en de waarden en spanningen die daarbij horen. Ethische dilemma's worden op deze manier inzichtelijk. De morele oordelen laten zien dat de conclusie en het antwoord op een morele vraag per persoon verschillend kan zijn. Daarnaast was het interessant om te ontdekken dat mensen tot een ander oordeel kunnen komen op basis van dezelfde argumenten. In de bijlage van dit rapport is tevens te zien welke cases zijn ingebracht door de case-inbrenger en wat de inhoudelijke opbrengst was van de verschillende moreel beraden.

Deelnemers gaven aan dat zij het moreel beraad een fijne gespreksvorm vonden, waarmee je tot verdieping komt. Alle deelnemers gaven terug dat het gesprek nieuwe inzichten heeft opgeleverd of bestaande inzichten had verrijkt. Hierdoor zijn zij zich ook meer bewust geworden over ethische dilemma's die spelen bij digitalisering. Men vond het belangrijk de tijd te nemen voor een goed gesprek. Het moreel beraad maakte het mogelijk om over zaken na te denken waar men normaal gesproken niet bij stil staat. Bij sommige moreel beraden kenden een deel van de deelnemers elkaar, bij een aantal moreel beraden kenden niemand elkaar. Deelnemers gaven aan dat diversiteit aan stakeholders en invalshoeken belangrijk is bij een moreel beraad. Het canvas was volgens de deelnemers een houvast tijdens het gesprek. Ook is een canvas handig om na afloop de uitkomsten van het gesprek raad te plegen.

Case-inbrengers gaven aan dat het moreel beraad voor hen een moment van reflectie was. Zij hebben geleerd om niet alleen in het achterhoofd hierover na te denken maar bewust mee bezig te zijn en het gesprek aan te gaan. Het helpt om met belanghebbenden (usual en unusual suspects) over ethische dilemma's te praten. Het werd door de case-inbrengers gewaardeerd dat de organisatie door het OFL werd gedaan, hierdoor konden zij zich focussen op hun eigen vraag en regelde het OFL alle praktische zaken. Eén van de case-inbrengers gaf aan dat het moreel beraad meer waarde zou krijgen als het niet vrijblijvend was, dus als er consequenties aan worden verbonden. Een andere case-inbrenger is verder gegaan met de resultaten van het moreel beraad en heeft op basis van de uitkomsten een besluit genomen en nieuwe randvoorwaarden uitgewerkt voor zijn project.

4.7 Stappenplan

Van de gespreksvorm is in dit project een stappenplan opgesteld, dat tevens als bijlage bij dit rapport is opgenomen (zie bijlage 4). Het OFL heeft dit stappenplan geschreven met als doel dat medewerkers en hun leidinggevenden binnen IenW dit kunnen gebruiken, zonder tussenkomst van het OFL. Het is openbaar zodat iedereen het voor iedereen beschikbaar is.

AFBEELDING 1 | CANVAS AUTOMATISCH OPENEN VAN SPITSSTROKEN (DEZE AFBEELDING IS IN VOLLEDIGE GROOTTE OPGENOMEN IN DE BIJLAGE VAN DIT RAPPORT)

5. Vervolg op het moreel beraad

In het moreel beraad is vanuit verschillende perspectieven naar het ethische dilemma gekeken. De uitkomst van een moreel beraad is een overzicht van redenen voor, redenen tegen, de waarden die bevorderd en/of geschaad worden en verschillende morele oordelen van alle deelnemers. Het blijkt een goede manier om over de inzet van technologie ethisch te reflecteren en delibereren. Hoe verder na een moreel beraad? In december 2020 werd een vervolgbijeenkomst georganiseerd om deze vraag te beantwoorden. Er waren twee methoden geselecteerd om te onderzoeken als vervolg op een moreel beraad.

Hoe verder na een moreel beraad? Het OFL besloot deze vraag centraal te stellen tijdens een vervolgbijeenkomst in december 2020. We selecteerden twee methodes om uit te proberen als vervolg op een moreel beraad, te weten:

- Deep democracy
- Aanpak begeleidingsethiek

De deep democracy methode is gericht op het nemen van een inclusief democratisch besluit. De aanpak van begeleidingsethiek is gericht op het komen tot handelingsperspectieven. Beiden zijn interessant in het kader van ethiek en digitalisering, omdat je enerzijds toewerkt naar een inclusief besluit over een bepaalde technologie en anderzijds op zoek bent naar handelingsperspectieven voor ethische dilemma's. In dit hoofdstuk lees je een korte omschrijving van de gebruikte methode en de opbrengst van de gesprekken.

5.1 Deep democracy

De bedenkers van deze aanpak omschrijven de deep democracy methode als een krachtig instrument voor dialoog en besluitvorming. "Centraal staat de aandacht en waardering voor andere opvattingen"¹². Over digitalisering bestaan verschillende meningen en een moreel beraad kan verschillende morele oordelen als uitkomsten hebben. Het is zinvol om via de deep

¹² Quote over de deep democracy methode op www.deepdemocracy.nl

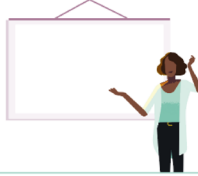
democracy methode te onderzoeken hoe je tegemoet kunt komen aan de argumenten die vanuit het minderheidsstandpunt worden aangedragen om zo samen tot consensus te komen. De inschatting van het OFL was dat een gesprek daarover ook handelingsperspectieven kan opleveren.

Tijdens de vervolgbijeenkomst in december 2020 hebben we twee onderwerpen behandeld aan de hand van deze methode. De deep democracy methode is iets aangepast om het gesprek geen herhaling van het moreel beraad te laten zijn en het canvas van het moreel beraad is meegestuurd naar de deelnemers ter voorbereiding. Het gesprek startte met een morele vraag en het inventariseren van alle belanghebbenden (actoren) en invalshoeken. In de eerste gespreksronde wordt iedereen om zijn mening gevraagd over de vraag. Iedereen spreekt zijn mening hardop uit over het antwoord op de morele vraag. Dit wordt een complex geheel van allerlei meningen en invalshoeken en door deze te combineren kom je tot de hoogst haalbare oplossingen. Er is specifiek aandacht voor de afwijkende mening binnen de deep democracy methode. Juist de afwijkende mening heeft een wijsheid in zich die het beeld van de meerderheid kan verrijken. Immers de minderheid ziet iets wat de rest nog niet ziet¹³. Daarom wordt binnen de deep democracy methode aan de personen met de afwijkende mening steeds gevraagd onder welke voorwaarden zij kunnen instemmen met de anderen. Op basis van alle invalshoeken kunnen voorstellen geformuleerd in de vorm van aanbevelingen. Vervolgens wordt er gestemd. Dit wordt in meerdere rondes gedaan net zo lang tot er een consensus is bereikt. Als er geen consensus kan worden bereikt, wordt in kaart gebracht wat nog verder verdiept en uitgezocht moet worden. Omdat de bijeenkomst online plaatvond, was gebruik gemaakt van een canvas waarop de opbrengst van het gesprek was samengevat. De canvassen van de gesprekken zijn te vinden in de bijlagen.

¹³ Een uitgebreide omschrijving van de meerwaarde van deep democracy: <https://professionaliseringjeugdhulp.nl/assets/Producten-ontwikkelplaatsen/20180314-Draaiboek-The-Koor-Navi-Online-v6.pdf>

Morele vraag:

Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?

verschillende personen programma MaaS	bestuurder/OFL	bedrijf in mobiliteit
reizigersplatform	expert smart city	onderzoeker (KIM)

Actoren:

Ronde 1:

Wat is de vraag? (Morele vraag: mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?)	Wat is de context? (MaaS, reizigersplatform, smart city, onderzoek)	Wat zijn de belanghebbenden? (bestuurder/OFL, bedrijf in mobiliteit, reizigersplatform, expert smart city, onderzoeker)	Wat zijn de waarden? (privacy, transparantie, keuzevrijheid, zelfstandigheid)	Wat zijn de risico's? (misbruik van data, beperking van rechten)	Wat zijn de mogelijkheden? (betere dienstverlening, efficiëntie)
--	---	---	---	--	--

Conclusie

- We gaan mee in ontwikkeling gebruik data. Daarbij wel belangrijk dat:
 - persoonlijk voordeel heb
 - keuze heb, data
 - beschikbaar voor bepaald doel en ik hierover geïnformeerd wordt
 - als overheid staart dat iets op een bepaalde manier moet (binnen 12 km op fiets naar werk & studenten buiten de spits uren)
 - overheid zorgt voor level playing field.

Ronde 2:

aanbodrijke groep mensen wil anoniem kunnen reizen dat moet ook kunnen.	voelt bedreigend als ik moet gaan fietsen, misschien meer informatie nodig	vrijheid van keuze hebben, wellicht wel tegen kosten	inzichtelijk maken gevolgen keuze geeft wel keuzevrijheid
respect voor overheid	zelfstandigheid	eenzijdig, kans op bevoorrechte groepen (bijv. fietsers mogen meer)	iedereen heeft recht op mobiliteit, gelijke kansen
vraag of dit positieve businesscases voor bedrijven	bescherming in de digitale wereld door de overheid dat er geen misbruik gemaakt wordt van mijn gegevens.	transparantie/ uitlegbaar	minimale rechten/basis mobiliteit

Conclusie

- persoonlijk voordeel heb
 - keuze heb, data
 - beschikbaar voor bepaald doel en ik hierover geïnformeerd wordt
 - als overheid staart dat iets op een bepaalde manier moet (binnen 12 km op fiets naar werk & studenten buiten de spits uren)
 - overheid zorgt voor level playing field.
- keuzevrijheid, wellicht wel tegen kosten
 - optie om mee te kunnen zeggen/ anoniem reizen zonder consequenties
 - niet benadeeld als je niet mee kan doen
- eerlijke, transparantie, uitlegbare sturing
 - minimale mobiliteitsrechten voor iedereen
 - bescherming van data, geen misbruik /toezichhoudersrol overheid pakt

Ronde 3:

Conclusie

Consensus | Verder verdiepen

<ul style="list-style-type: none"> persoonlijk voordeel heb keuze heb, data beschikbaar voor bepaald doel en ik hierover geïnformeerd wordt als overheid staart dat iets op een bepaalde manier moet (binnen 12 km op fiets naar werk & studenten buiten de spits uren) overheid zorgt voor level playing field. 	<ul style="list-style-type: none"> keuzevrijheid, wellicht wel tegen kosten optie om mee te kunnen zeggen/ anoniem reizen zonder consequenties niet benadeeld als je niet mee kan doen 	<ul style="list-style-type: none"> eerlijke, transparantie, uitlegbare sturing minimale mobiliteitsrechten voor iedereen bescherming van data, geen misbruik /toezichhoudersrol overheid pakt
---	---	--

AFBEELDING 2 | CANVAS GEBRUIK DATA REIZIGERS VOOR MOBILITEITSBELEID (DEZE AFBEELDING IS IN VOLLEDIGE GROOTTE OPGENOMEN IN DE BIJLAGE VAN DIT RAPPORT)

5.2 Begeleidingsethiek

ECP (het platform voor de informatiesamenleving) heeft in samenwerking met prof. dr. ir Peter-Paul Verbeek de aanpak Begeleidingsethiek¹⁴ ontwikkeld. Bij de methode voor begeleidingsethiek gaat het niet over de vraag of een techniek wenselijk is, maar hoe je dit het beste kunt begeleiden. Het is een methode die concrete handvatten biedt om technologie op een ethisch verantwoorde manier toe te passen. Tijdens deze aanpak word je uitgenodigd om vanuit verschillende waarden na te denken over handelingsperspectieven vanuit drie invalshoeken: de technologie, de omgeving en de mens.

Tijdens de vervolgbijeenkomst in december 2020 was een deel van de begeleidingsethiek methode toegepast om herhaling met het moreel beraad te voorkomen. In deze methode wordt de case in zijn geheel ingebracht zonder een specifieke vraag daarbij. Vervolgens worden alle belanghebbenden geïnventariseerd. Daarna worden de positieve en negatieve effecten van de case besproken, inclusief belangrijke waarden daarbij. Vaak levert dit gesprek een grote lijst van waarden op. Met de deelnemers wordt een top 3 van waarden geselecteerd. De deelnemers gaan vervolgens aan de slag met het verkennen van handelingsopties die ethisch

¹⁴ Meer informatie over de Aanpak begeleidingsethiek van het ECP via <https://ecp.nl/project/aanpak-begeleidingsethiek/>

verantwoorde toepassing mogelijk maken. Dit doen deelnemers om tegemoet te komen aan de waarden vanuit het perspectief van:

- Technologie (ethics by design) bijvoorbeeld standaard wel-niet bewaren gegevens, anonimiseren, blurren, airbag in de auto.
- Omgeving (ethics in context) bijvoorbeeld het maken van afspraken wanneer en door wie te gebruiken, verantwoordelijkheden, menselijke achtervang (helpdesk), stoep, stoplicht, verkeerswet (auto).
- Gebruik/individu/mens (ethics in use) bijvoorbeeld door digitale vaardigheden, ethisch kunnen handelen, voorlichting publiek.

Ook voor de begeleidingsethiek methode was er een ondersteunend canvas beschikbaar waarop de opbrengst van het gesprek was samengevat. Dit ingevulde canvas is als bijlage toegevoegd.

Morele vraag:
Mogen we reizigers volgen met behulp van locatitracking?

Via 9292 app kan ik dat als bedrijf wel doen?
Ergens niet wenselijk dat anderen weten waar je bent

Actoren:
Overstaporgaan Politie Leefomgeving, Rijkswaterstaat Transport, Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, Kennisland, Rijkswaterstaat NOVA, 9292 app, VNG, Onderzoeker AI, CROW, Politie programma Sensing, Interesse in gesprek over ethische dilemma's, Interesse in methodiek DD

Ronde 1:

De toegevoegde waarde is niet zo duidelijk als we denken. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Overweeg geen idee om te weten waar je bent. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Ik heb het gevoel dat het niet zo duidelijk is. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Wat doet 9292 met die data? Bewaart?	Rapportages maken
Ik maak geen gebruik van de app. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Transparantie voor gebruikers wat er met de data gebeurt.	Ik heb het gevoel dat het niet zo duidelijk is. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Wat is de prijs van de informatie voor de reiziger?	Waarom zou ik mijn locatie delen? Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.
Meerwaarde toevoegen	Om welke reden gaat het?	Wat is de rol van de overheid?	Wat is de meerwaarde van 9292?	Waarom zou ik mijn locatie delen? Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.

Conclusie:

B. Ja, mits er een optie is voor de reiziger.	Ja, mits de reiziger meer informatie kan krijgen over de reis. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Ja, mits de reiziger meer informatie kan krijgen over de reis. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Transparantie over de data die wordt gebruikt. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Bewerking van de data die wordt gebruikt. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.
A. Nee, reizigers niet volgen.	Ja, mits de reiziger meer informatie kan krijgen over de reis. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Ja, mits de reiziger meer informatie kan krijgen over de reis. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Transparantie over de data die wordt gebruikt. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.	Bewerking van de data die wordt gebruikt. Het is vooral een manier om gegevens te verzamelen.

Ronde 2:

A > nee	Nieuw concept/verhaal moet meer dan een goed alternatief	B > ja
Doe meer met de DV-informatie dan je nu doet	Interessante gedachte, mooie uitdaging	Maak gebruik van de kans om het goede voorbeeld te geven
Nut is niet groot genoeg voor de reiziger		Laten zien wat de winst is voor de reiziger

Conclusie:

Ronde 3:

Wat heb je nodig om hier in mee te gaan?	Een duidelijk alternatief	Ik wil gebruik maken van een goede professionele dienst
Het alternatief is het gebruik maken van data die al aanwezig is	Kan je zonder het volgen van reizigers wel een goed product leveren?	

Conclusie:

Consensus Verder verdiepen

Advies: Houden zoals het nu is dus alleen vervoersdata gebruiken, mits het niet ten koste gaat van de innovatie en ontwikkeling van 9292

AFBEELDING 3 | CANVAS REIZIGERS VOLGEN VIA EEN APP (DEZE AFBEELDING IS IN VOLLEDIGE GROOTTE OPGENOMEN IN DE BIJLAGE VAN DIT RAPPORT)

5.3 Ervaringen en resultaten vervolgbijeenkomst

Drie van de zes cases van de moreel beraden zijn in deze vervolgbijeenkomst aan bod gekomen. De begeleidingsethiek methode is bij spitsstroken toegepast en deep democracy werd als methode losgelaten op de onderwerpen het volgen van reizigers en data van reizigers. Voor deze bijeenkomst waren alle genodigden van het moreel beraad uitgenodigd plus een aantal betrokkenen binnen IenW om zo de bewustwording intern te vergroten.

Voor beide methoden kunnen we concluderen dat zij positief ontvangen zijn door de deelnemers, met een aantal kritische noten. Omdat we twee verschillende gespreksmethoden hebben ingezet in de vervolgbijeenkomst zijn de resultaten van de gesprekken verschillend.

Deep democracy

De opbrengst van deze methode is gericht op een groepsconsensus of afspraak hoe tot deze consensus te komen. De gespreksrondes kunnen in potentie tot handelingsperspectieven of randvoorwaarden leiden waardoor deelnemers kunnen instemmen met de inzet van technologie (zoals ook onze eigen aanname was bij het inzetten van deze methode). Deelnemers vonden het een interessante methode waarbij vooral het expliciet maken dat je wel of niet ergens achter staat en het meenemen van het minderheidsstandpunt werd gewaardeerd. Deelnemers gaven aan dat met dit gesprek een ander geluid naar voren is gekomen. Aandachtspunt is dat waarden die onder de mening liggen minder aan bod komen en sociale druk gevoeld kan worden om tot een eensgezind besluit te komen. Ook case-inbrengers merkten op dat, in tegenstelling tot bij het morele beraad, deep democracy gericht is op convergeren. Doordat de deelnemers telkens wordt gevraagd wel of niet in te stemmen, kunnen zij zich enigszins onder druk gezet voelen.

Begeleidingsethiek

De opbrengst van begeleidingsethiek is een set van concrete handelingsperspectieven per waarde vanuit de mens, de omgeving of de technologie. De opbrengst is gericht op het begeleiden van techniek. Bij dit gesprek vond men het fijn dat in deze methode in deelgroepjes vanuit de 3 invalshoeken naar de case werd gekeken om zo gestructureerd het gesprek te voeren. Spanningen werden echter minder duidelijk en men had graag concretere handelingsperspectieven in handen gehad aan het einde. Ook is er beperkt zicht op handelingsperspectieven gekomen, maar heeft men wel een beter beeld over de praktische uitvoering gekregen als het gaat om ethiek en digitalisering. Binnen deze methode is er echter weinig ruimte voor out of the box denken.

Over het algemeen, los van de methode, gaven deelnemers aan dat het fijn was om tijd te nemen voor verdieping, bewust te worden van verschillende waarden en kanten bij een case in plaats van het gebruikelijke “snel aan de slag”. De diversiteit van deelnemers werd daarbij belangrijk gevonden. De case-inbrengers van begeleidingsethiek hebben de break-out sessies over de perspectieven als erg waardevol ervaren. Alle case-inbrengers waren blij met de gemaakte verdiepingsslag tijdens deze vervolgbijeenkomst. Het gaf andere inzichten die ze na de sessie gedeeld hadden met hun collega's en deze meegenomen in het project.

6. Inzichten

In de vorige hoofdstukken hebben we aangegeven hoe we een methode (van het moreel beraad) hebben doorontwikkeld en bestaande methodes hebben toegepast om over inzet van technologie ethisch te reflecteren en delibereren. Tijdens dit project heeft het OFL een aantal interessante inzichten opgedaan, die het OFL graag deelt met mensen die in de toekomst aan de slag willen met ethiek en digitalisering.

6.1 Wees open over ethische dilemma's in je project

Als je tegen een ethisch dilemma aanloopt in je project, dan is het slim dit te delen met anderen en erover in gesprek te gaan. In dit project uitte een van de deelnemers voorafgaand aan het moreel beraad zijn zorgen over de privacy van gebruikers bij het vergaderen via Webex. Deze deelnemer maakte bezwaar tegen de inzet van Webex bij de functionaris gegevensbescherming van het ministerie van IenW. Daarmee ontstond ineens in ons eigen project een ethisch dilemma in het kader van digitalisering. Bij navraag van het OFL bij de functionaris gegevensbescherming bleek dat er nog geen Data Protection Impact Assessment (DPIA) en verwerkersovereenkomst was afgesloten en dat externe stakeholders bovendien met algemene voorwaarden van Webex moeten instemmen terwijl die niet van toepassing zijn. We stonden hiermee voor een lastige keuze.

Het afzeggen van een digitale bijeenkomst zonder inbreng van deelnemers voelde niet goed omdat deelnemers tijd hebben gereserveerd en verwachtingen waren gewekt. Tegelijkertijd is ook de privacy van deelnemers belangrijk. Vanwege het coronavirus en het korte tijdsbestek waren er echter weinig andere alternatieven. Het fysiek bij elkaar komen bracht mogelijk weer gezondheidsrisico's met zich mee. Bovendien wist het OFL niet of deelnemers zich senang zouden voelen bij een fysieke samenkomst en welke digitale alternatief zij dan kon bieden aan deelnemers die niet fysiek bijeen wilden komen. Weegt de waarde privacy zwaarder ten opzichte van andere waarden om moreel beraad niet door te laten gaan?

We besloten het dilemma voor te leggen aan de experts en deelnemers van het moreel beraad. "Is het juist om de digitale bijeenkomsten via Webex door te laten gaan? En is het juist om per moreel beraad de keuze bij de deelnemers te leggen of ze deel willen nemen via Webex of niet?"

In feite heeft het OFL daarmee een mini moreel beraad per e-mail georganiseerd om het dilemma te bespreken. De volgende onderlinge waarden waren in het geding: gezondheid, privacy, zorgvuldigheid, tijd/efficiency/doelmatigheid.

Uiteindelijk is in dit project, mede dankzij de antwoorden van de experts en de deelnemers, een oplossing gevonden voor het ethische dilemma. Het moreel beraad is doorgegaan met instemming van alle deelnemers waarbij in het begin ook stil is gestaan bij het dilemma. Ook heeft het OFL via de voorzitter deze kwestie onder de aandacht gebracht bij lenW. Op basis van deze eigen ervaring trekt het OFL de conclusie dat het zinvol is om ethische dilemma's te delen met stakeholders en erover in gesprek te gaan.

6.2 Experts hebben toegevoegde waarde

Tijdens het project heeft het expertpanel geregeld het OFL geadviseerd. Zoals vermeld in het hoofdstuk doelstellingen zijn de doelen van het project aangescherpt op advies van expertpanel.

Een ander aandachtspunt volgens het expertpanel is, dat bezig zijn met ethiek zich niet beperkt tot één ethische reflectie, maar dat het voeren van een gesprek over ethiek vanzelfsprekender moet worden tijdens een beleids- of besluitvormingsproces bij lenW. Hiermee kunnen publieke waarden geborgd worden, met name daar waar het gerelateerd is aan digitalisering. Ruimte om te praten over de ethische dimensie is erg belangrijk. Leidinggevend hebben bij het scheppen van die ruimte een belangrijke rol.

Voor de selectie van de case-inbrengers heeft het panel aangegeven: een persoonlijke vraag is belangrijk, inclusief de rol van die persoon en het eigen handelen. De case moet concreet zijn en in het nu. Het expertpanel onderstreept daarnaast het belang om naast de "obvious" waarden (denk aan voor de hand liggende waarden die vaak genoemd worden), ook "fuzzy" waarden (bijvoorbeeld waarden die minder voor de hand liggen) op te nemen. Sommige experts hebben daarna deelgenomen aan de moreel beraden. Vervolgens hebben ze hun ervaringen gebruikt om de methode van het OFL voor een moreel beraad te verbeteren en mee te denken over de vervolgbijeenkomst. Een expertpanellid heeft meegelezen met het stappenplan. Al met al is duidelijk dat de inbreng van experts tijdens dit project zowel de aanpak als de opbrengst significant hebben verbeterd.

6.3 Neem de tijd voor het organiseren van een moreel beraad

Het organiseren van een moreel beraad is tijdrovend. Doordat je verschillende perspectieven aan tafel wilt hebben, kost het identificeren en benaderen van personen voor het moreel beraad veel tijd. Bij het opzetten van een moreel beraad is het van belang dat niet alleen personen worden betrokken met een al aanwezige interesse in ethiek, maar juist ook personen die daar geen specifieke interesse hebben maar in hun werkzaamheden wel te maken krijgen met ethische dilemma's.

Het viel ons op dat bijvoorbeeld app ontwikkelaars of dronepiloten de tijdsinvestering om deel te nemen aan deze dialoog te groot vonden. Het is nodig om iedereen persoonlijk te benaderen om hen zo te overtuigen om een dagdeel te investeren in een verdiepende dialoog. Niet altijd is dit gelukt, daarom zit in de methode van het moreel beraad ook een check of alle perspectieven aanwezig zijn. De voorbereiding met de case-inbrengers vraagt ook aandacht en tijd. Het is belangrijk om samen met hen tot een goede rake morele vraag te komen van iets

wat echt bij hun project speelt en af te tasten of ze en nieuwsgierige open houding hebben. Beiden zijn cruciaal voor het slagen van een moreel beraad.

Voor het verdiepende gesprek zelf is de gespreksleider van onschatbare waarde, deze persoon moet een vertrouwde open setting creëren en op de juiste momenten verdieping aanbrengen of juist verder met het gesprek. Binnen de groep gespreksleiders was dit verschillend ondanks dat deze getraind waren in het goede gesprek. Een goede check op hoe een gespreksleider is en werkt, wordt aangeraden. Dit kan door bijvoorbeeld een proefgesprek te doen.

Over de ontwikkeling van een “eigen” werkwijze is het OFL positief. Het zorgt voor verdieping en maakt dat je een methode op maat kan inzetten voor je project. Het voordeel in dit project is dat het stapje voor stapje is gedaan, beginnend met een proefmoreel beraad en erna (door omstandigheden) zes losse moreel beraden waarbij de werkwijze steeds kon worden aangepast. Het is tijdrovend maar levert veel op.

6.4 Een moreel beraad kan voor verschillende doelen worden ingezet

In het project is de ervaring dat het moreel beraad voor verschillende doelen kan worden ingezet. Het kan gebruikt worden als verkenning maar ook erg gericht. Het is in verschillende fasen van een project in te zetten mede afhankelijk van het doel. Je kunt een moreel beraad gebruiken aan het begin van een project om te verdiepen en de uitkomsten te gebruiken bij de inrichting ervan (ethics by design). Het is echter ook mogelijk een moreel beraad te organiseren richting een (advies over een) besluit. Bewust stilstaan en verdiepen is waardevol voor alle deelnemers, niet alleen voor de case-inbrengers. Het levert verbreding en verdieping op van een kwestie, vooral door de verschillende perspectieven die uit het gesprek naar voren komen. De case-inbrengers hebben na een moreel beraad meer zicht op handelingsperspectieven en zijn zich bewust van verschillende waarden die van belang zijn bij ingebrachte kwesties.

6.5 Een aantal waarden en spanningen komen vaker terug

De gesprekken die we gevoerd hebben in dit project leveren naast bewustwording ook inhoudelijke inzichten op over de manieren waarop waarden kunnen worden geschaad of bevorderd door technologie. Het ethische dilemma komt vooral naar boven wanneer deelnemers in de moreel beraden worden uitgenodigd na te denken over de spanningen die zij zien tussen de geïdentificeerde waarden die onder hun argumentatie voor en tegen liggen.

In dit project constateert het OFL dat er in alle cases steeds terugkerende waarden en spanningen aan de orde zijn. Het is interessant om waarden en spanningen die steeds terugkomen na gesprekken over ethische dilemma's ook los van concrete cases te onderzoeken.

De waarden autonomie, economie, veiligheid en privacy kwamen bijvoorbeeld in ieder moreel beraad naar voren. Ook de waarden gelijkheid, innovatie, rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid kwamen in vier van de zes moreel beraden naar voren.

Hetzelfde gold voor spanningen. Het nut van leren/innovatie over de inzet van technologie versus nadelige gevolgen, zoals dat het bijvoorbeeld mensenlevens kan kosten, kwam in drie van de zes moreel beraden naar voren. Deze spanning werd onder andere zichtbaar in de cases over de inzet van robots in het verkeer en het automatisch openen en sluiten van spitsstroken.

Een andere spanning die in drie van de zes moreel beraden inzichtelijk werd is de spanning tussen veiligheid en privacy. Slimme camera's in de fysieke leefomgeving kunnen de veiligheid vergroten, terwijl de privacy van individuen onder druk komt te staan. Een spanning die we drie keer terugzagen, is de spanning tussen privacy en veiligheid versus vrijheid, gemak en plezier. De inzet van drones bij Kinderdijk levert voor de dronevlieger ontspanning, gemak en plezier op, terwijl de privacy en veiligheid van bewoners in Kinderdijk in het geding is. Tegelijkertijd kunnen drones ook ingezet worden om een dijk te inspecteren en daarmee de veiligheid bevorderen. Ook bij de inzet van mobiele reisapps zagen we een spanning tussen bijvoorbeeld het gemak en het plezier dat een reis-app kan opleveren en de privacy die je moet inleveren als gebruiker (namelijk het toestaan dat de app jouw locatie kan volgen voor een optimaal reisadvies).

In bijlage 7 staat een volledig overzicht van terugkerende waarden en spanningen opgenomen in een tabel. In onderstaande overzichten concentreren we ons op waarden en spanningen die meerdere keren aan de orde kwamen. De tabellen laten ook zien dat er veel waarden en spanningen zijn genoemd die minder vaak genoemd worden in het publieke debat over publieke waarden. Niet alle waarden zijn dan ook onderdeel van de lijst die het OFL samen met de experts aan de voorkant van dit project heeft vastgesteld.

TABEL 1 | Waarden in de morele beraden die meer dan vier keer voorkwamen

Waarde	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat waarde voorkomt
Autonomie	X	X	X	X	X	X	6
Economie	X	X	X	X	X	X	6
Privacy	X	X	X	X	X	X	6
Veiligheid	X	X	X	X	X	X	6
Gelijkheid			X	X	X	X	4
Innovatie / vooruitgangsgeloof / groei		X	X	X		X	4
Rechtvaardigheid	X	X	X	X			4
Verantwoordelijkheid	X		X		X	X	4

TABEL 2 | SPANNINGEN IN DE MORELE OORDELEN EN SPANNINGEN OP CANVAS

Spanning	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat spanning voorkomt
Nut van leren (wetenschap) vs nadelige gevolgen -> gevolgen voor bijv. mensenlevens		X		X		X	3
Veiligheid vs privacy	X	X		X			3
Privacy en veiligheid vs vrijheid, gemak en plezier	X		X		X		3
Maatschappelijk nut vs nadelig gevolg voor een individu	X	X			X		3
Mens vs robot				X		X	2
Kansen vs risico's	X					X	2
Lusten vs lasten		X				X	2
Maatschappelijk nut vs individueel nut	X	X					2
Maatschappelijke voordelen vs misbruik				X	X		2
Menselijke autonomie vs kwaliteiten benutten technologie (tbv economie)			X	X			2

6.6 Iedere methode heeft zijn eigen toegevoegde waarde

Op basis van onze ervaringen met het organiseren van drie aanvullende gesprekken kunnen we concluderen dat deze goed toepasbaar zijn voor een dialoog over ethische dilemma's bij digitalisering. Zowel het moreel beraad, deep democracy als begeleidingsethiek zijn zinvolle methoden om een gesprek over ethische dilemma's bij digitalisering te structureren. Iedere methode heeft zijn eigen toegevoegde waarde. Ze kunnen of door elkaar of los van elkaar ingezet worden. Op basis van dit inzicht is het interessant om ook andere methoden voor ethisch reflecteren uit te proberen.

TABEL 3 | INHOUDELIJKE VERGELIJKING

	Moreel beraad	Begeleidingsethiek	Deep democracy
Doel	Verdiepen en meer inzicht krijgen in waarden en ethische dilemma's bij de case	Focus op zo goed mogelijk begeleiden van techniek, door handelingsperspectieven te inventariseren op basis van belangrijkste waarden	Komen tot een gedragen beslissing /besluit
Vraagstelling	Specifieke vraag met ethisch dilemma	De case is de vraag	Geen voorwaarde aan de vraag
Reikwijdte dialoog	Ruimte om over de noodzakelijkheid van inzet van techniek te discussiëren	Inzet van techniek is geen punt meer van discussie	Breed met focus op de andere meningen/ tegengeluiden
Invalshoeken	Vanuit jezelf en eigen ervaring en eigen rol	Beschouwend vanuit techniek, omgeving, mens	Vanuit jezelf, eigen mening
Identificeren onderliggende waarden	Alle waarden	De belangrijkste waarden, nadat meerdere waarden zijn geïdentificeerd	Het is geen expliciete stap in de methode om naar de waarden te vragen, indirect komen ze wellicht aan bod
Beslissing	Individuele beslissing	Geen beslissing	Groepsconsensus of verdere verdieping noodzakelijk
Deelnemers	Alle perspectieven aanwezig		
Ethiek	Ethiek in het algemeen	Begeleidingsethiek	Niet beperkt tot ethiek
Structuur	Draaiboek met vaste onderdelen		Vrij met scala van interventies die ingezet kunnen worden waar nodig

7. Adviezen aan lenW

Het OFL heeft verschillende mensen vanuit verschillende werelden (overheid en samenleving) samengebracht in deze dialoog over ethiek en digitalisering en we ontdekten samen hoe waarde(n)vol dat was en hoe nuttig het is dit soort gesprekken te blijven voeren. De inzichten die zijn opgedaan in dit project zijn vertaald naar concrete adviezen voor lenW. Ze staan opgenomen in dit afsluitende hoofdstuk.

7.1 Werk aan bewustwording

De overheid heeft een verplichting voor het borgen van publieke waarden. Daarom is het nodig om vroegtijdig zicht te hebben op (mogelijke) ethische dilemma's om hiermee achteraf nadelige gevolgen te voorkomen. Vroegtijdig zicht krijgen op ethische dilemma's kan alleen als ambtenaren zich bewust worden van de ethische aspecten van hun werk en het feit dat publieke waarden in het geding kunnen zijn bij het gebruik van (nieuwe) digitale technieken. Stil staan en ethische dilemma's verkennen en verdiepen in gesprekken met andere mensen helpt om dit bewustzijn te verhogen en daarop te handelen.

7.2 Zorg dat ethische reflecties een vast onderdeel worden bij projecten met een digitale component

Ethisch reflecteren verdient voortdurend aandacht. Het draagt bij aan de kwaliteit van projecten en beleid.. Vanwege de invloed van digitalisering op publieke waarden, is het belangrijk dat ethische reflectie een vast onderdeel worden in het werk van ambtenaren bij projecten met een digitale component. Het gaat hier om allerlei verschillende soorten projecten, bijv. een data-analyseproject waar grote hoeveelheden data worden geanalyseerd, inrichting van een proces of systeem waarbij automatisch en zonder tussenkomst van de mens bepaalde beslissing worden genomen of toepassing van een digitale technologie in de fysieke ruimte. Juist omdat bij deze projecten de technologie een grote (of onbedoelde) invloed kan hebben op publieke waarden. Als ethische reflecties geen vaste plek krijgen en het de bijmaak van vrijblijvendheid krijgt, wordt het moeilijk om daar in een organisatie als lenW met schaarse tijd en middelen structureel ruimte voor te krijgen. Gebruik het als instrument in de beleid- en besluitvorming om beslisinformatie af te wegen en belangen op te halen. Organiseer deze gesprekken op verschillende momenten in het proces en doe ervaring op met verschillende methodes. Leidinggevendenden moeten ervoor zorgen dat medewerkers zich vrij voelen om te reflecteren en ethiek in hun operationele werk toe te passen. Stimuleer dit en maak hier tijd voor beschikbaar.

7.3 Onderzoek grondig of iets dat technisch mogelijk is, ook wenselijk is

Houd altijd ruimte voor de vraag of iets dat technisch mogelijk is, ook wenselijk is. Gesprekken over ethische dilemma's kunnen een remmend of corrigerend effect hebben. Het is belangrijk om afwegingen expliciet te maken en deze vast te leggen om een keuze te legitimeren

7.4 Betrek diegenen om wie het gaat in ethische reflecties

Blijf vanuit verschillende perspectieven naar ethische dilemma's kijken, zorg dat alle interne en externe belanghebbenden betrokken worden. Dus ook bijvoorbeeld diegene wiens data wordt verzameld. Een hulpvraag om te komen tot belanghebbenden is: Wie ligt hier wakker van? Een gesprek met belanghebbenden zorgt voor nieuwe inzichten en oplossingen hoe om te gaan met ethische dilemma's. Diversiteit aan stakeholders en het betrekken van unusual suspects maakt het gesprek bovendien ook waardevol/verrijkend. Het zorgt voor belangrijke input voor een besluit over het inzetten van technologie. En het geeft bepaalde (kwetsbare) groepen een extra stem.

7.5 Bied ondersteuning bij ethische reflecties

Ondersteuning is gewenst omdat het voeren van een gesprek over ethische dilemma's geen dagelijkse kost is voor medewerkers. Het inzetten van een ervaren gespreksleider kan helpen en er kan gebruik worden gemaakt van het stappenplan voor een moreel beraad dat is ontwikkeld in dit project. Bij lenW is een groep gespreksleiders opgeleid in het faciliteren van het goede gesprek, deze groep eigen medewerkers kunnen een belangrijke rol vervullen in het bevorderen en oefenen van ethische reflecties bij lenW. Daarnaast kan ook een ethicus gericht worden ingezet, bijvoorbeeld om beleidsmedewerkers te helpen bij ethisch reflecteren.

8. Bijlagen

Bijlage 1 Deelnemerslijst

Onderstaande bedrijven en organisaties hebben deelgenomen aan dit OFL project. Er hebben ook een aantal deelnemers deelgenomen op persoonlijke titel. Zij zijn vanuit privacy-oogpunt niet in deze lijst opgenomen.

92920v	Keolis
Achmea	KNAC
Anticimex	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
ANWB	Muconsult
Beem Project Consult	Mobycon
BNA	Neerlands Diep
Compass	Netwerk Democratie
Connected Worlds	NS
Connection Systems	Politie
CROW	Privacy First
Digital me	Provincie Zuid-Holland
Gemeente Den Haag	Rathenau
Eneco	RIVM
Gemeente Enschede	RLI
Forseti	Rover
Geonovum	Rijkswaterstaat
GNMI	Sogeti
Heijmans	The Future Mobility Network
NBTC Holland Marketing	TLN
Inspectie Leefomgeving en Transport	TNO
Inspectie Justitie en Veiligheid	Unesco
Jagersvereniging	VNG
Kadaster	

Bijlage 2 Overzicht voorbeelden definities publieke waarden

Autonomie

De vrijheid van een individu, een groep, organisatie of land om zelfstandig beslissingen te kunnen nemen.

Rechtvaardigheid/eerlijkheid

Persoonlijke beleving van hetgeen juist en eerlijk handelen is.

Inclusiviteit

De insluiting in de samenleving van achtergestelde groepen op basis van gelijkwaardige rechten en plichten. Inclusie gaat over het meedoen en erbij horen.

Menselijke waardigheid

De naam voor een kwaliteit die kenmerkend is voor menselijk leven. Genoemd in diverse Handvesten van de EU en VN, maar worden niet gedefinieerd.

Diversiteit

De aanwezigheid van verschillen tussen de individuen van een groep, in waarden, attitudes, cultuur, overtuigingen, etnische achtergrond, seksuele geaardheid, kennis, vaardigheden en levenservaring.

Controle over technologie

De mogelijkheid tot toezicht op de juiste werking van technologie, het kunnen nagaan of deze functioneert zoals gewenst/bedoeld.

Machtsevenwicht

Evenwicht tussen twee (vaak vijandige) entiteiten. Vaak gebruikt in een politieke/ militaire context maar kan bijvoorbeeld ook gaan over het evenwicht tussen consument en bedrijf of burger en overheid.

Duurzaamheid

Tegemoetkomen aan de levensbehoeften van de huidige generatie, zonder die van de toekomstige generaties tekort te doen. Denk hierbij aan economische, sociale en leefomgevingsbehoeften.

Solidariteit

Het bewustzijn dat alhoewel individuen verschillende taken, interesses en waarden hebben, de orde en samenhang van de maatschappij afhangt van het elkaar kunnen vertrouwen voor het uitvoeren van die specifieke taken.

Participatie

Een actieve, zelfgekozen deelname die een aandeel heeft in het geheel. Er is altijd een deelnemer (individu, groep) en hetgeen waaraan deelgenomen wordt.

Vertrouwen

Het geloof dat je op iets of iemand kunt rekenen, zegt iets over de mate waarin je iemand betrouwbaar acht.

Privacy

Het afschermen van personen of groepen van bespieding en beïnvloeding. De mogelijkheid om iets te doen, zonder dat de buitenwereld daar weet van heeft, inbreuk op maakt, of invloed op heeft. Vaak omschreven als het recht om met rust gelaten te worden.

Lichamelijke integriteit

Het niet zonder toestemming of goede reden aan iemands lichaam mag komen. Vastgelegd in de Grondwet om bescherming te bieden tegen ongewenste (medische) ingrepen aan het lichaam van mensen.

Veiligheid

De (mate van) afwezigheid van potentiële oorzaken van een gevaarlijke situatie of de mate van aanwezigheid van beschermende maatregelen tegen deze potentiële oorzaken.

Vrijheid

De mogelijkheid om naar eigen wil te handelen. De mogelijkheid van groepen en individuen om deel te nemen aan het maatschappelijke, economische en politieke verkeer.

Transparantie

De mate waarin een proces, bedrijf of overheidsorgaan inzichtelijk is. Bijvoorbeeld inzicht in de werkwijze die de overheid hanteert, of hoe een algoritme werkt. Basisvoorwaarde voor transparantie is de beschikbaarheid van relevante informatie.

Welzijn (individueel, sociaal en maatschappelijk)

Het deelnemen aan het samenleven in een toestand van fysieke en psychisch welbevinden. Tegenhanger van welvaart (hoe het economisch gaat).

Effectiviteit/doeltreffendheid

Mate waarin de beoogde doelstellingen worden gerealiseerd.

Efficiency/doelmatigheid

Verhouding tussen het resultaat en de bij de voortbrenging ervan 'verbruikte' middelen en inspanningen.

Genot

Een gemoedstoestand of emotie die een positieve ervaring vormt. Dit kan bijvoorbeeld bestaan uit blijdschap, vermaak, plezier, extase of euforie.

Economie

De productie, consumptie en distributie van schaarse goederen en diensten.

Voor de toelichting op deze waarden heeft het OFL gebruik gemaakt van onderstaande bronnen:

Cbs.nl

Encyclo.nl

Wikipedia.nl

Bijlage 3 Caseomschrijvingen

In totaal heeft het OFL zes verschillende moreel beraden georganiseerd over slimme mobiliteit, drones en slimme camera's en sensoren. In dit hoofdstuk geven we een algemene toelichting op de onderwerpen en welke ethische dilemma's daar kunnen spelen, met daarbij een aantal concrete voorbeelden uit de praktijk.

1.1 Slimme camera's en sensoren

Overall in de fysieke leefomgeving zijn camera's aanwezig. Die camera's worden bijvoorbeeld gebruikt om de veiligheid te bevorderen van automobilisten, maar ook van burgers in steden. Camera's en sensoren noemen we slim als de beelden/uitkomsten van de sensoren worden gebruikt door slimme software (zoals beeldherkenning of verkeersmanagement).

VOORBEELD

Rijkswaterstaat maakt gebruik van camera's boven de snelweg en gebruikt deze om, samen met informatie uit sensoren, de verkeersveiligheid te bevorderen en locatie specifieke informatie te verschaffen¹⁵. Heel concreet betekent dit bijvoorbeeld dat als er per uur meer dan 1350 auto's op een rijstrook passeren, automatisch een spitsstrook opent¹⁶.

VOORBEELD

Als je uitgaat in Eindhoven, in de wijk Stratumseind, wordt gedrag op straat in de gaten gehouden via camera's, geluidsensoren en data-analyses. Daarnaast wordt er ook gekeken naar bezoekersstromen. De verlichting in het gebied past zich automatisch aan op basis van de metingen, om zo het gedrag van bezoekers te beïnvloeden. Bovendien kan de politie door continue monitoring snel ingrijpen wanneer zij dat nodig acht¹⁷.

VOORBEELD

Het controleren en disciplineren van gedrag kan ook volledig automatisch gaan. Bij een fietsenstalling in Utrecht tellen slimme camera's lege plekken. Via meldingen op borden en in apps stuurt het systeem fietsers naar de minst volle stalling.

En zo zijn er nog talloze voorbeelden van toepassingen van slimme camera's. Soms zijn deze camera's goed zichtbaar, maar soms weet je als burger niet of je wordt bekeken. Ook is lang niet altijd duidelijk van wie deze camera's zijn. Naast de camera's in de fietsenstalling van stations, zitten er bijvoorbeeld ook camera's in de reclamezuilen op stations. Deze camera's zijn van een adverteerder voor marketingdoeleinden.

¹⁵ <https://www.rijkswaterstaat.nl/wegen/wegbeheer/onderzoek/verkeersonderzoek/wat-doet-rijkswaterstaat-met-camerabeelden.aspx>

¹⁶ <https://www.rijkswaterstaat.nl/wegen/wegbeheer/spitsstroken>

¹⁷ <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/de-slimme-stad-de-praktijk>

VOORBEELD

Treinreizigers die, wachtend op hun trein, naar een reclamezuil kijken worden in de gaten gehouden door een verborgen camera. Deze camera kan precies in de gaten houden hoe lang een reiziger naar het scherm kijkt¹⁸. Niet alleen deze informatie, maar ook het geslacht, leeftijd en de emotie bij het zien van de advertentie wordt doorgegeven. Na veel commotie werd de camera in 2017 uitgeschakeld.

Het toenemend aantal camera's in de fysieke leefomgeving is voor veel burgers aanleiding tot zorgen. De camerabeelden kunnen worden geanalyseerd door slimme software. Dit gebeurt bijvoorbeeld door de politie, om appende of bellende bestuurders te beboeten.

VOORBEELD

De Nederlandse politie gebruikt speciale camera's die door de voorruit van voorbijrijdende auto's kijken. Door de toepassing van Artificial Intelligence (kunstmatige intelligentie) herkent de software of de bestuurder op de camerabeelden een mobieltje vasthoudt.

Niet alleen in Nederland worden die camera's ingezet, ook de Chinese overheid gebruikt camera's. Aanvankelijk werden de camera's daar ook ingezet voor het bevorderen van de verkeersveiligheid, maar inmiddels wordt er in twaalf Chinese steden geëxperimenteerd met een 'sociaal kredietsysteem', dat gedrag belooft of bestraft.

VOORBEELD

In de documentaireserie Door het hart van China (VPRO) is te zien dat je in de Zuid-Chinese stad Shenzhen met naam en toenaam op een groot scherm naast een stoplicht verschijnt als je door rood loopt. Bij de vijfde keer door rood lopen kom je zelfs automatisch op een zwarte lijst¹⁹.

Het gebruik van deze nieuwe technieken werpt de vraag op hoe we überhaupt om willen gaan met het toenemend aantal camera's in de fysieke leefomgeving. Voor burgers en/of overheden is het niet mogelijk te controleren of technieken zoals gezichtsherkenning worden gebruikt, evenals waar en hoe lang de beelden worden opgeslagen.

VOORBEELD

Onder andere in de gemeente Utrechtse Heuvelrug en provincie Noord-Brabant zijn in verkeerslichten en het wegdek sensoren en detectielussen aangebracht voor het meten van verkeersstromen, gladheid en het gewicht en de snelheid van passerende voertuigen.

Over de ontwikkelingen rondom slimme camera's en sensoren kun je tal van ethische vragen stellen. Hier volgen een paar voorbeelden:

¹⁸ <https://www.metronieuws.nl/nieuws/binnenland/2017/09/verborgen-cameras-in-reclameborden-op-stations>

¹⁹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/14/wij-hebben-u-in-de-gaten-a3963755>

- Is het wenselijk dat een algoritme automatisch beslist over het openen of sluiten van een spits-/rijstrook i.p.v. een mens? En wie is verantwoordelijk als het algoritme een verkeerde beslissing neemt en dit leidt tot een ongeval?
- Moet data die via sensoren en camera's verzameld zijn in de openbare ruimte voor iedereen open en toegankelijk zijn?
- Welke rol en verantwoordelijkheid heeft de overheid bij het toenemende aantal camera's in de fysieke leefomgeving?
- Hoe kunnen we aan de ene kant de privacy van mensen en aan de andere kant de veiligheid garanderen? Waar ligt het optimum?
- Hoe zorgen we voor een gelijk speelveld tussen partijen die camera's en sensoren in de fysieke leefomgeving plaatsen onderling? Mogen private partijen camera's plaatsen in de publieke leefomgeving?

Case Rijkswaterstaat

Slimme camera's en sensoren worden veelvuldig toegepast in de mobiliteitsbranche. Camera's en sensoren in, op of rond de (snel)weg worden bijvoorbeeld gebruikt om de doorstroming en de veiligheid te bevorderen en objecten in de openbare ruimte, weggebruikers en verkeerscentrales met elkaar te laten communiceren (zoals bijvoorbeeld talking traffic) of voor verkeersmanagement. Voertuigen worden steeds vaker uitgerust met allerlei verschillende digitale technieken. Rijkswaterstaat maakt gebruik van camera's boven de snelweg en gebruikt deze om, samen met informatie uit sensoren, de doorstroming en de verkeersveiligheid te bevorderen en locatie specifieke informatie te verschaffen.

Slimme camera's en spitsstroken

Rijkswaterstaat zet slimme camera's in om het verkeer en het openen en sluiten van spitsstroken te managen, dit in het kader van een vlotte doorstroming van het verkeer. Heel concreet betekent dit bijvoorbeeld dat als er per uur meer dan 1350 auto's op een rijstrook passeren, een spitsstrook wordt geopend. Nu worden de realtime camerabeelden nog nagekeken door wegverkeersleiders en beoordelen wegverkeersleiders of een vluchtstrook open kan gaan.

Het handmatig controleren van realtime camerabeelden door wegverkeersleiders is tijdrovend en repeterend werk. Het aantal camera's dat boven spitsstroken hangt is erg hoog. Een wegverkeersleider moet elk realtime camerabeeld bekijken en daarna beoordelen of de spitsstrook open kan, een belangrijke taak met ruimte voor een menselijke fout. En dat terwijl de spitsstroken juist open moeten op de momenten dat het, het drukst is in de verkeerscentrale van Rijkswaterstaat.

Door gebruik te maken van slimme software die de camerabeelden analyseert wil Rijkswaterstaat dit in de toekomst volledig automatisch doen. Daarmee kan een spitsstrook sneller en veiliger opengaan.

Ethische dilemma's

Binnen dit vraagstuk spelen ethische dilemma's. Die gaan niet alleen over veiligheid, maar zitten ook rondom de verantwoordelijkheden. Wie is er bijvoorbeeld verantwoordelijk als een onveilige spitsstrook straks geopend wordt en dit leidt tot een ongeluk? Maar de vraagstukken gaan ook over andere publieke waarden, breder dan alleen de veiligheid en verantwoordelijkheid.

Een ander ethisch dilemma is dat burgers continue worden gefilmd. Je wordt als je stilstaat op de vluchtstrook, omdat je je behoefte echt niet meer op kunt houden, gefilmd door camera's. Hoe lang mogen die beelden bewaard worden? En als iemand onveilig op de vluchtstrook staat te bellen, is het dan niet de plicht van Rijkswaterstaat (of politie) om deze automobilist te bekeuren voor onveilig gedrag? Het maken van kleine fouten wordt straks vastgelegd en bij een datalek kan dit je een leven lang achtervolgen.

Morele vraag Rijkswaterstaat

Voor dit moreel beraad wil Rijkswaterstaat de volgende vraag inbrengen:

Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?

Case Connected Worlds

Voor de aanpak van nieuwe en bestaande maatschappelijke vraagstukken neemt de inzet van sensoren en slimme camera's in de openbare ruimte fors toe. Aan ieder object in de fysieke leefomgeving kan een sensor of camera gemonteerd worden, denk aan stoplichten, lantaarnpalen, gebouwen, asfalt, bruggen, etc. Dankzij deze sensoren en camera's kan data verzameld worden om bijvoorbeeld ambities uit het Schone Luchtakkoord voor de luchtkwaliteit waar te maken, het verkeer te reguleren, de sociale cohesie te bevorderen en de veiligheid van inwoners te waarborgen.

Sensoren en camera's in de openbare ruimte

De openbare ruimte is de ruimte die voor iedereen toegankelijk is. Een groot deel van het publieke leven speelt zich in de openbare ruimte af. In deze openbare ruimte komen steeds meer zichtbare en onzichtbare slimme camera's en sensoren, maar van wie is deze apparatuur, welke data wordt ermee verzameld, wat wordt daarmee gedaan, hoelang wordt data bewaard en met wie wordt data gedeeld? Bovendien wordt de technologie steeds geavanceerder. Met de nieuwste 360 graden camera's kunnen vanaf 75 meter afstand gezichten worden herkend, zelfs als een voertuig met deze camera 120 km per uur rijdt. Er wordt steeds meer data verzameld over wat er zich in de openbare ruimte afspeelt zonder dat het herkenbaar is dat er data wordt verzameld.

Ethische dilemma's

Binnen dit vraagstuk spelen verschillende ethische dilemma's. Denk aan geïnformeerde toestemming. Moeten we iedereen van wie we data verzamelen in de openbare ruimte informeren? Is dat voldoende of moet er een mogelijkheid komen voor een opt-out? Tegelijkertijd is het niet informeren van burgers over het verzamelen van data een inbreuk op hun privacy. Een ander ethisch dilemma is dat mensen hun gedrag aanpassen uit vrees voor mogelijke sancties. In debatten over big data wordt vaak het argument geopperd dat alleen de massa gevolgd wordt (bijv. crowd control) en geen individuen, echter het feit dat deze camera's en sensoren er hangen zorgt al voor ander gedrag en is dus een beperking op de individuele autonomie van de burger. Als burgers op basis van data-analyse en algoritmes gestuurd worden in hun gedrag, dan wordt hen onbewust een versie van een bepaalde werkelijkheid opgelegd die zij niet zelf hebben gekozen. Nog een ethisch dilemma is dat burgers zichzelf minder kunnen ontplooiën. Je kunt bijna niet creatief of experimenteel zijn in de openbare ruimte met talloze camera's en sensoren. Als je een fout maakt (bijv. door rood loopt) dan

wordt dat vastgelegd en kun je een leven lang daarmee achtervolgd worden. Aan de andere kant zou het kunnen helpen, bijvoorbeeld bij het opsporen van contacten die een corona patiënt heeft gehad of bij het signaleren van onveilige situaties in de openbare ruimte zoals een mogelijke aanslag.

Het is een helder gegeven, de openbare ruimte kunnen we in ons dagelijkse leven niet vermijden. Hoever moeten we toestaan dat gegevens van ons daar worden verzameld? Hoever zijn we bereid te gaan om de maakbaarheid van onze maatschappij te vergroten? Welke rol heeft de overheid om het individu in de openbare ruimte ook digitaal te beschermen en commerciële organisaties te reguleren?

ARTIKEL 8 VAN HET EUROPEES VERDRAG VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS

Dit artikel interpreteert het recht op een privéleven als het recht van personen om hun persoonlijkheid vrij te ontwikkelen en te ontplooiën. Daaronder valt bijvoorbeeld keuzevrijheid op het gebied van politieke overtuigingen, religie, seksualiteit, leefstijl, opvoeding etc. De onderliggende waarde is het beschermen van de individuele autonomie.

Morele vraag [Connected Worlds](#)

Voor dit moreel beraad wil [Connected Worlds](#) de volgende vraag inbrengen:

Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?

3.2 Slimme mobiliteit

De steeds groter wordende steden, maar ook de milieuvraagstukken vragen om een slimmere mobiliteit. Slimme mobiliteit kan bijdragen aan een veilig, slim en duurzaam verkeers- en vervoersysteem waarvan de delen naadloos op elkaar aansluiten en elkaar versterken.

VOORBEELD

Misschien wel de bekendste ontwikkeling is de zelfrijdende auto. Onder andere Google en Tesla doen hiermee al allerlei proeven. Samen met onderzoeksinstellingen mogen zij testen met zelfrijdende auto's op de openbare weg ²⁰.

De ontwikkeling van de volledig zelfrijdende auto zal echter nog jaren duren. Er zijn nu al auto's met zelfrijdende functies te koop, zoals rem-assistentie en automatisch inparkeren. Daarnaast worden voertuigen met elkaar en met de (slimme) infrastructuur verbonden.

²⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/07/01/groen-licht-voor-tests-met-zelfrijdende-voertuigen-op-de-openbare-weg>

VOORBEELD

Een tussenvorm met CACC, ofwel ‘cooperative adaptive cruise control’. Auto’s met zo’n systeem zoeken elkaar op, waarna ze automatisch dicht achter elkaar in een treintje gaan rijden²¹. Een vergelijkbaar principe (Truck Platooning) wordt ook voor vrachtauto’s getest. De vrachtwagens worden hierbij elektronisch aan elkaar gekoppeld waarbij de voorste truck de snelheid en route bepaalt.

VOORBEELD

Er zijn applicaties in ontwikkeling waarmee je kunt zien wanneer het verkeerslicht op groen of rood gaat. Daarnaast kan door gebruik van sensoren het verkeerslicht langer op groen blijven, bijvoorbeeld als er een grotere stroom fietsers aankomt of sneller groen worden, als het regent²².

De ontwikkelingen van Slimme mobiliteit beperken zich echter niet tot auto’s en andere mobiliteit over asfalt. Ook het openbaar vervoer werkt aan toepassingen van Slimme mobiliteit.

VOORBEELD

Bij Mobility as a Service, afgekort MaaS, worden verschillende soorten vervoersdiensten geïntegreerd tot één, die op afroep (on demand) beschikbaar is voor reizigers. Denk hierbij aan combinaties van openbaar vervoer en diensten om bijvoorbeeld auto’s of fietsen te delen. Via smartphones en andere databronnen komen nieuwe gegevens beschikbaar over reizigers, verkeersomstandigheden en de omgeving. Met deze gegevens is het mogelijk om reizigerspatronen nauwkeuriger in kaart te brengen en te voorspellen.

VOORBEELD

Bij openbaar vervoer is de overheid nu vaak nog concessieverlener, maar mogelijk (gezien de ontwikkelingen rondom Mobility as a Service) verandert deze taak in de toekomst naar regiehouder. Daarom worden de ontwikkeling en toepassing van meetinstrumenten over (bijvoorbeeld) bereikbaarheidscriteria en leefbaarheidscriteria steeds belangrijker²³. Deze zijn door het flexibele model namelijk niet meer per se meer geborgd.

Al deze nieuwe ontwikkelingen hebben een gemeenschappelijke deler: data. Slimme auto’s zitten vol met sensoren, die allerlei data verzamelen. Maar ook voor je reis met het openbaar vervoer deel je straks veel data met de service-aanbieder. Deze data zijn waardevol voor andere bedrijven, bij het aanbieden van gepersonaliseerde advertenties.

²¹ <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksverheid/documenten/frappor-ten/2016/11/21/frappor-smart-mobility-bouwen-aan-een-nieuw-tijdperk-op-onze-wegen/frappor-smart-mobility-bouwen-aan-een-nieuw-tijdperk-op-onze-wegen.pdf>

²² https://www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Verkeer_vervoer/Smart_Mobility/Documenten/Koers_Smart_Mobility_provincie_Noord_Holland.org

²³ <https://www.connekt.nl/wp-content/uploads/2017/06/Actieplan-MaaS-2017.pdf>

VOORBEELD

Autogarages (die betalen) kunnen diensten aanbieden die waarde toevoegen voor de klant. Bijvoorbeeld onderhoudslampjes die net even wat langer wachten met aangaan, tot je in de buurt bent van een bepaalde garage.

VOORBEELD

Routebeschrijvingen kunnen bepaalde routes voorrang geven omdat deze langs fastfood-ketens komen waarmee de ontwikkelaar een contract heeft.

Een slimme reisassistent, die je elke keer de weg wijst en de slimste route bepaalt. Een app die files, vertrageningen en (on)verwachte afspraken razendsnel verwerkt en alternatieven direct aanbiedt. Dat klinkt natuurlijk ideaal, maar daarvoor moet je wel een hoop data delen:

TEKST UIT PRIVACY POLICY REISASSISTENT (NAAM APP BEKEND BIJ OFL)

Jouw persoonlijke gegevens worden heel secuur verwerkt en goed beveiligd. Door gebruik te maken van onze app en daaraan gerelateerde Diensten (de “Software” of “Diensten”) worden “Persoonsgegevens” van je verwerkt. Je moet hierbij denken aan locatiegegevens, je afspraken in je agenda en bijvoorbeeld je contactgegevens. Al deze gegevens gebruiken wij met als “Doel” om jouw slimme reisassistent te worden. Voor het gebruik van deze persoonlijke gegevens vragen wij je om toestemming.

De data kunnen dus gebruikt worden voor het aanbieden van (onopvallende) reclame. Daarnaast kunnen de data ook leiden tot autonome keuzes. Bijvoorbeeld wanneer een auto met hulpsystemen automatisch remt voor een overstekende voetganger, of wanneer je reisadvies verbeterd kan worden door het nemen van de fiets in plaats van de bus. Al deze autonome keuzes worden gemaakt op basis van beslisregels. Deze regels zijn echter niet gemakkelijk te bekijken en het is niet per se duidelijk waarom bepaalde afwegingen gemaakt zijn.

VOORBEELD

Het lijkt nog ver weg, een auto die ethische keuzes maakt. Toch lijkt dit onvermijdelijk als straks volledig zelfrijdende auto's verkocht gaan worden. Duitsland bijt bij het maken van deze ethische dilemma's het spits af in Europa: daar zijn ethische dilemma's al in de wet vastgelegd²⁴.

Over de ontwikkelingen rondom slimme mobiliteit kun je tal van ethische vragen stellen. Hier volgen een paar voorbeelden:

- Als een aanrijding onvermijdelijk is, kiest een zelfrijdende auto dan voor de overstekende groep kinderen, of wijkt deze uit naar een oudere dame?
- Bij MaaS-toepassingen: Wie krijgt welke data? Wat is de kwaliteit van de data? Hoe moet en kan de overheid daarop sturen? Hoe krijg je als burger controle over je eigen data?

²⁴ <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/de-morele-dilemmas-van-zelfrijdende-autos/>

- Hoe kan de overheid ervoor zorgen dat ook het openbaar vervoer van de toekomst garandeert dat minderheden en kwetsbare groepen hier gebruik van kunnen maken?
- Wordt de overheid voor publieke functies niet te afhankelijk van private partijen?
- Hoe moet de overheid omgaan met de spanning tussen innovatie met data en de wens voor een basis mobiliteitsdata infrastructuur en tegelijkertijd de kwetsbaarheid die dit met zich meebrengt? En welke invloed heeft dit op de machtsverhoudingen en monopolie posities van grote techbedrijven?
- Worden we door de toename van data en digitale toepassingen niet te afhankelijk van technologie? Wie levert het netwerk dat de basis is voor de technologie (5G & China)?
- Hoe kun je door het koppelen van alle mobiliteitsdata de privacy van mensen voldoende beschermen?
- Private partijen (zoals app ontwikkelaars) kunnen toestemming vragen van gebruikers om (individuele) reisdata te verzamelen en pas wanneer men toestemming geeft krijgen gebruikers toestemming tot een dienst:
 - Mag de overheid deze data ontvangen van private partijen en gebruiken in het kader van het algemeen belang?
 - Hoe kan de overheid ervoor zorgen dat mensen die geen toestemming geven voor dit soort diensten toch in de toekomst reisadvies krijgen?

Case IenW

MaaS gaat om het plannen, boeken en betalen van al het mogelijke vervoer via apps. Bijvoorbeeld de deelfiets, -auto, -scooter, trein, tram, of (water)taxi. Misschien later ook de eigen auto of fiets. En vooral ook combinaties van al deze soorten vervoer. Zodat reizen op maat en volgens de wensen van de reiziger mogelijk is. Maar ook om het mobiliteitssysteem te verbeteren.

Verzamelen reizigersdata

MaaS is alleen mogelijk als data van reizigers verzameld wordt. Via MaaS-apps op mobiele apparaten krijgen reizigers persoonlijk reisadvies en wordt hun data verzameld. Met behulp van apps kiest de reiziger op elk moment het vervoermiddel dat voor hem het gunstigst is. Daarbij spelen kosten, tijdsduur, flexibiliteit en duurzaamheid een belangrijke rol.

De data van reizigers (anoniem) gebundeld en geanalyseerd geeft mogelijk inzichten die bijdragen aan oplossingen op het gebied van mobiliteit. Voor bijvoorbeeld CO₂-doelstellingen, fileproblematiek, druk op het openbaar vervoer en betaalbaarheid. Reizigers profiteren ook weer van deze inzichten.

Ethische dilemma's

Binnen de MaaS case spelen verschillende ethische dilemma's. Denk aan privacy-gerelateerde dilemma's, eigenaarschap van data en de vraag in hoeverre digitalisering en toenemend gebruik van apps kan/mag/zal leiden tot groepen die minder makkelijk kunnen reizen, zoals digibeten, ouderen en mensen met een laag inkomen.

7 MaaS-apps

Er zijn 7 MaaS-apps die marktpartijen met behulp van IenW en 7 regio's hebben ontwikkeld. Elke pilot heeft een andere focus op een beleidsdoel of doelgroep. In de apps komen zoveel mogelijk soorten vervoersaanbod welke de reiziger kan plannen, boeken en betalen. De MaaS-pilots starten gefaseerd na de zomer van 2019 en duren 2 tot 3 jaar. De namen van de apps die al bekend zijn, zijn: Amaze, ViaGo, Tripps, Move, Turnn.

Als de pilots aanslaan, wil de Rijksoverheid met de makers van de apps verder gaan.

Morele vraag IenW

Voor dit moreel beraad wil het ministerie van IenW de volgende vraag inbrengen:

Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?

Case 9292ov

Dagelijks plannen honderdduizenden reizigers hun reis met het openbaar vervoer via de 9292ov reisplanner-applicatie. Vervoerders hebben de laatste jaren dan ook veel geïnvesteerd om de reiziger te kunnen voorzien van een goed reisadvies inclusief reistijden en actuele storingen. Zo is bijvoorbeeld de afgelopen jaren het spoorboekje van de NS gedigitaliseerd, kunnen reizigers storingen live in de app volgen en via de app een kaartje kopen.

Reisplanner van de toekomst

Dankzij de aanpak en samenwerking van website- en app ontwikkelaars, vervoersbedrijven, wegbeheerders en de overheid is bijvoorbeeld de 9292ov reisplanner steeds uitgebreider geworden. Ook andere websites zoals vananaarbeter.nl helpen om de reiziger zo goed mogelijk te informeren. Via verschillende apps kun je als je uit de trein stapt, meteen een auto huren om de reis te vervolgen en zo zijn er nog talloze andere voorbeelden.

Ondanks deze goede ontwikkelingen is de informatie nu nog versnipperd beschikbaar. Niet altijd maken reizigers de beste keuze en dat leidt weer tot inefficiënt reisgedrag, meer uitstoot, etc. Daarom is het programma MaaS van IenW gestart. MaaS gaat om het plannen, boeken en betalen van al het mogelijke vervoer via apps. De komende tijd worden 7 verschillende apps ontwikkeld.

Met deze MaaS-apps wordt gewerkt aan de reisplanner van de toekomst. De reisplanner is er één die met je meedenkt, gepersonaliseerde reisadviezen kan geven over de verschillende modaliteiten heen, misschien zelfs wel een reisbehoefte kan voorspellen en waar je alles m.b.t. jouw reis kunt regelen en betalen.

Ethische dilemma's en publieke waarden

Verschillende app ontwikkelaars, zoals de MaaS-pilots, maar ook ontwikkelaars die op eigen initiatief dit soort apps ontwikkelen verzamelen veel persoonlijke gegevens voor het perfecte reisadvies. Sommige volgen je continu (omdat je toestemming hebt gegeven om je locatie te delen), hebben toegang tot de inhoud van jouw agenda (inclusief inhoud van de afspraak en locatie van de afspraak) en jouw contacten. Dit verzamelen zij allemaal met het doel om jou een zo goed mogelijk reisadvies te kunnen geven. Hoever mag een reisplanner gaan voor het geven van het perfecte reisadvies? En welke gegevens mag deze reisplanner daarvoor verzamelen?

Morele vraag 9292ov

Voor dit moreel beraad wil 9292ov de volgende vraag inbrengen:

Mogen we reizigers volgen?

Case Future mobility network

Bij technologische ontwikkelingen wordt vaak op risico's en bijbehorende vragen op de korte termijn geconcentreerd, terwijl die ontwikkelingen kansen bieden voor een veilig, klimaat robuust, energieneutraal, circulair, groen en gezond land op de langere termijn. In de meeste sectoren is technologie bovendien een randvoorwaarde geworden.

Feiten en cijfers

Nederland in 2019:

678 doden

21.700 ernstig gewonden

De maatschappelijke kosten van verkeersongevallen worden geschat op circa 14 miljard euro in 2015 (€13,0 tot €15,4 miljard), ongeveer 2% van het bruto binnenlands product (bbp). Dit is beduidend hoger dan andere maatschappelijke kosten als gevolg van verkeer, zoals congestie (€2,3 tot €3 miljard) en milieuschade (€4,8 miljard).

Grote oorzaken:

- Vermoeidheid (15-20%)
- Afleiding
- Drank en drugs

Die maatschappelijke impact zal naar verwachting toenemen, onder invloed van toenemende mobiliteit als gevolg van economische groei, vergrijzing en toenemend gebruik van telefoon en apparatuur in auto en op fiets.

*bron: Monitor Verkeersveiligheid 2019, SWOV

Ethische dilemma's

Met de komst van autonoom rijdende voertuigen, zoals personenwagens, shuttles, goederenvervoerssystemen en bezorgrobots spelen verschillende ethische dilemma's. Denk aan een veilige inpassing in het bestaande vervoerssysteem, het overbodig worden van banen zoals van de buschauffeur of pakketbezorger of het delen van gebruikersinformatie vanwege de interactie tussen mens, machine en omgeving.

In deze transitie is het begrijpelijk om de aandacht te vestigen op deze korte termijn dilemma's. Van nieuwe technologie weten we vaak inderdaad niet wat die ons uiteindelijk gaat brengen, of waar wij mensen de technologie brengen²⁵.

²⁵ ECP Begeleidingsethiek

Toegevoegde waarde van automatische vervoerssystemen

Waarom concentreren we ons in de discussie niet vaker op het gewenste eindbeeld en de bijbehorende kansen? Vraagt The Future Mobility Network zich af. De verwachting is namelijk dat automatische vervoerssystemen vanwege het ontbreken of reduceren van de menselijke factor uiteindelijk veiliger, sneller, efficiënter en schoner kunnen worden en daarmee mensenwerk en levens verlichten.

Concrete voorbeelden van ethische dilemma's op de korte versus lange termijn

- Is het ethisch om in stedelijke 'blackspots', plekken met veel verkeersincidenten en slachtoffers, dergelijke door de mens veroorzaakte onveilige verkeerssituaties te laten voortbestaan?
- Is het ethisch om inwoners van 'urban delta's (wat Nederland is) bloot te blijven stellen aan CO₂, fijnstof, etc. vanwege verkeerscongestie door inefficiënt rijgedrag van mensen?
- Is het ethisch om mensen op te leiden voor 'oude' banen met beperkt toekomstperspectief in plaats van ze te ontwikkelen naar betekenisvol werk?

Morele vraag The Future Mobilty Network

Voor dit moreel beraad wil The Future Mobility Network de volgende vraag inbrengen:
Mag een robot fouten maken?

3.3 Drones

Het gebruik van drones is de afgelopen jaren explosief toegenomen. Naar schatting zijn er inmiddels in Nederland rond de 60.000 drones en de verwachting is dat dit aantal steeds verder zal toenemen. Minister van Infrastructuur en Waterstaat wil innovatieve toepassingen van drones aanjagen door minder regels op testlocaties en experimenten voor inspectiewerk.

VOORBEELD

Het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat gebruikt zelf drones. Zo zet Rijkswaterstaat bijvoorbeeld drones in voor het (live) toezichthouden op verkeersstromen. Daarnaast worden drones bijvoorbeeld gebruikt voor dijkbewaking en ingezet ten behoeve van veiligheid bij inspecties aan kunstwerken op hoogte²⁶.

Niet alleen het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat gebruikt drones. Drones worden ook gebruikt door bijvoorbeeld de andere overheden, evenals door het bedrijfsleven.

VOORBEELD

Defensie zet drones in tijdens missies in het buitenland. Drones worden door defensie ingezet om informatie te verzamelen. De drones van defensie kunnen bijvoorbeeld dag en nacht foto's maken. In Nederland zet defensie alleen drones in op verzoek van autoriteiten. Denk aan een hoofdofficier van justitie of burgemeesters. Zij hebben soms een drone nodig voor opsporing. Of tijdens crises, zoals een grote brand²⁷.

²⁶ <https://www.rijkswaterstaat.nl/nieuws/2019/12/drone-inspecties-het-assetmanagement-van-de-toekomst.aspx>

²⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/drone/drones-en-overheid>

VOORBEELD

Vervoersbedrijven testen met het afleveren van pakketjes per drone. Zo ontwikkelt het e-commercebedrijf Amazon een onbemande drone die pakketjes tot maximaal 2,3 kilo kan bezorgen²⁸.

VOORBEELD

Ziekenhuizen verkennen hoe zij transport met een drone kunnen verzorgen naar laboratoria. Het Erasmus MC en Sanquin onderzoeken samen met ANWB, PostNL en technologiepartners hoe drones ingezet kunnen worden voor het vervoer van bloed, medicijnen en diagnostische monsters van patiënten en zorglocaties²⁹.

De meeste van de 60.000 drones in Nederland zijn echter in handen van particulieren. De drones worden steeds vaker waargenomen in de buurt van vliegvelden. De Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT) stelt in een rapport dat als dit zo doorgaat, het slechts een kwestie van tijd is voordat er ongelukken gebeuren.

VOORBEELD

In 2018 ging het maar liefst zeven keer op het nippertje goed: vijf keer was er een bijna-botsing met een passagiersvliegtuig en twee keer met een privévlucht. Daarnaast ontving het Analyse Bureau Luchtvaart (ABL) in 2018 vijf meldingen over ambulancehelikopters die hinder ondervonden van in de buurt vliegende drones³⁰. Niet eerder waren er zoveel meldingen.

Het toenemende aantal 'near-misses' (bijna ongevallen) roept ook allerlei vragen op. Er is namelijk strenge wetgeving over gebruik van drones rondom vliegvelden, maar blijkbaar is deze bij veel particulieren niet bekend of wordt deze niet nageleefd. Daarnaast gebruiken particulieren drones vooral voor het maken van beeldopnames, met een camera bevestigd aan de drone.

VOORBEELD

Wanneer een drone-bestuurder in 2014 zijn drone over de tuin van de burens laat vliegen wordt deze door de buurjongen met een luchtbuik uit de lucht geschoten. De jongen geeft later aan zich bespied te voelen door het met een camera uitgeruste vliegtuig. De eigenaar van de drone daagt daarop zijn buurjongen voor de rechter. Die oordeelt dat hier zowel het grondrecht privacy als het grondrecht eigendom even zwaar wegen, beide partijen betalen de helft van de schade.

Over de ontwikkelingen rondom drones kun je tal van ethische vragen stellen. Hier volgen een paar voorbeelden:

- Mag je als burger een drone uit de lucht halen wanneer deze boven je tuin vliegt of zelfs filmt?
- Mag dit (ook) wanneer de drone je eigen bestelde pakketje komt afleveren, of onderweg is naar een ziekenhuis met medicijnen?

²⁸ <https://www.nu.nl/tech/3642996/amazon-ontwikkelt-drones-bezorging.html>

²⁹ <https://www.sanquin.nl/artikelen/persberichten/2019/11/drones-helpen-bij-medisch-transport>

³⁰ <https://www.ilent.nl/documenten/signaalrapportages/2019/08/23/signaalrapportage-drones>

- Hoe stimuleert de overheid innovaties met drones, zonder de belangen van burgers en bedrijfsleven uit het oog te verliezen?
- Is het wenselijk dat onbemande, kleine drones mensen vervoeren van A naar B?
- Spanning tussen drones als vervoersmiddel beter zijn voor het milieu en aan de andere kant invloed hebben op de privacy van burgers.

Case IenW

De 300.000 bezoekers aan de molens van Kinderdijk komen sinds 2018 bordjes van de gemeente tegen met 'No Drone'. De gemeente Molenwaard heeft een Algemene Plaatselijke Verordening ingesteld voor dronepiloten die bijvoorbeeld bewoners in hun tuinen filmen. Ondertussen worden steeds meer dijkspecties uitgevoerd met behulp van drones en kan de waterveiligheid met drones beter gecontroleerd worden. Ook leveren mooie beelden van Nederland, met idyllische plaatjes van de molens, een bijdrage aan de Nederlandse economie en de toerisme sector.

Voor- en nadelen van drones

Molenbewoners trekken sinds twee jaar bij de gemeente Molenwaard aan de bel vanwege de overlast die zij ervaren door de drones, die volgens hen hun privacy aantasten. De onbemande vliegtuigjes met camera vliegen om de haverklap om de molens heen en filmen tot hun grote ergernis en irritatie ook de bewoners. Ze drongen herhaaldelijk aan op een verbod, maar dat is juridisch niet haalbaar³¹. Bovendien zijn er ook diverse voordelen m.b.t. de inzet van drones in het gebied, denk bijvoorbeeld aan de toegevoegde waarde van drones in de landbouw, dijkspecties, het vervoeren van medicijnen met drones in de toekomst en nieuwe kansen om drones in te zetten.

Ethische dilemma's en publieke waarden

Binnen dit vraagstuk spelen verschillende ethische dilemma's en publieke waarden. Denk aan privacy, recreatie, veiligheid, natuur, toerisme en economie. Ook het woongenot van de molenbewoners en inwoners van Kinderdijk is belangrijk. Hoe weeg je alle belangen? Welke publieke waarden wegen het zwaarst?

Morele vraag IenW

Voor dit moreel beraad wil IenW de volgende vraag inbrengen:

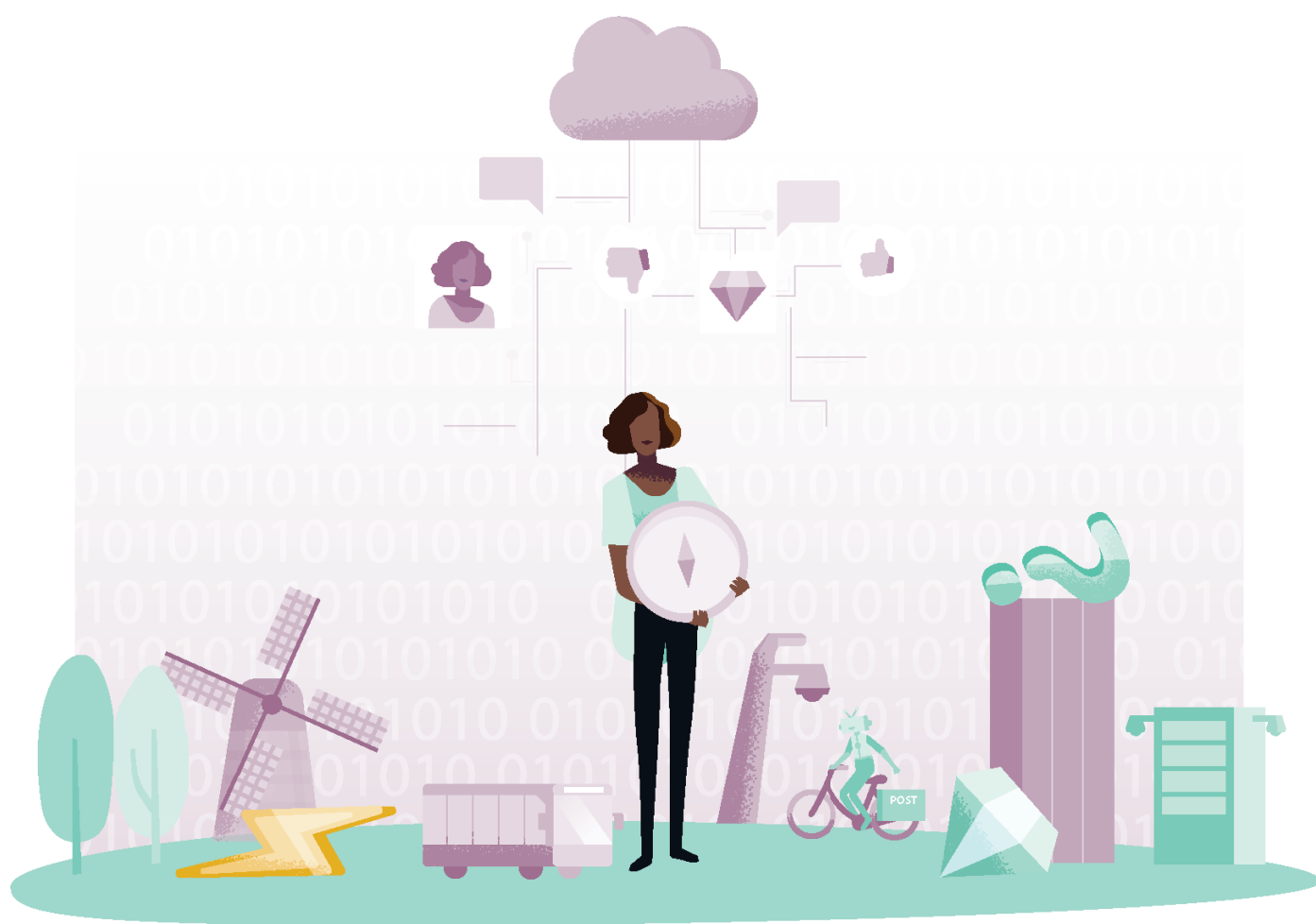
Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?

³¹ Krantenartikel AD: <https://www.ad.nl/dordrecht/nieuw-bord-moet-overlast-drones-in-kinderdijk-terugdringen~a1151069/>

Handleiding

Moreel beraad

Inleiding

Nieuwe digitale technologie biedt in de fysieke leefomgeving bijzondere kansen en mogelijkheden, net als in andere maatschappelijke domeinen. De groeiende mogelijkheden van digitalisering roepen echter ook ethische vragen op over het gebruik ervan. Is alles dat technisch kan ook wenselijk in het licht van publieke waarden?

Om dit soort vragen te verkennen heeft het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW) aan het overlegorgaan fysieke leefomgeving (OFL) gevraagd een proces te ontwerpen voor een maatschappelijke dialoog over ethiek en digitalisering.

Tijdens dit ontwerpproces heeft het OFL een eigen gespreksmethode ontwikkeld, die is gebaseerd op het 'moreel beraad'. Deze handleiding is bedoeld voor iedereen die - ook zonder tussenkomst van het OFL - gebruik wil maken van deze methode. Hiermee wil het OFL stimuleren dat overheid en samenleving in gesprek blijven over ethische dilemma's bij digitalisering. Maar het moreel beraad is ook breder inzetbaar, bij andere onderwerpen dan digitalisering, zowel online als offline.

Deze handleiding is tot stand gekomen op basis van de praktijkervaringen van het OFL met het moreel beraad. Daarbij is inspiratie gehaald uit bestaande vormen van het moreel beraad. In de gezondheidszorg wordt het bij-

voorbeeld al langer gebruikt. Ook het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) heeft zijn eigen methode voor het wegen van waarden bij beleid. Proefversies van deze handleiding hebben we voorgelegd aan gespreksleiders en experts.

Deze handleiding bestaat uit een korte uitleg over wat een moreel beraad is en op welke momenten het bruikbaar is. Daarna volgt een stappenplan voor de voorbereiding en uitvoering.

Wat is een moreel beraad?

Een moreel beraad is een verdiepend gesprek met een groep belanghebbenden over een ethisch dilemma. Bijvoorbeeld een ethisch dilemma bij digitalisering. Dit gesprek verloopt gestructureerd en in een veilige setting, waarin deelnemers vrijuit kunnen spreken.

Meerwaarde

Een moreel beraad kan voor verschillende doelen ingezet worden. Het kan gebruikt worden om mogelijke antwoorden op een morele vraag te verkennen. Bijvoorbeeld een vraag die voortkomt uit een beleidstraject of een vraag over een ethisch dilemma dat speelt. Een moreel beraad levert een verbreding en verdieping op van de kwestie waar de vraag over gaat. Dit komt doordat vanuit verschillende perspectieven en personen naar het vraagstuk wordt gekeken. Voor diegene die een vraagstuk inbrengt, de vraagsteller, kan een moreel beraad naast nieuwe inzichten een nieuw handelingsperspectief bieden.

Wanneer organiseren?

Een moreel beraad organiseren kan op ieder gewenst moment, afhankelijk van het doel van dat moment of de fase waarin een vraagstuk verkeert. Aan het begin van een project kan het gebruikt worden bij de inrichting ervan (ethics by design). Het is echter ook mogelijk een moreel beraad in een later stadium te organiseren als een besluit moet worden genomen of daarover advies nodig is.

Vorbereiding moreel beraad

Een moreel beraad vergt een goede voorbereiding. Hoe beter die voorbereiding, hoe meer kans op verdieping of handelingsperspectief. Een moreel beraad heeft behalve inhoudelijke ook enige organisatorische voorbereiding nodig. De rol van de gespreksleider is cruciaal.

Inhoudelijk

De belangrijkste inhoudelijke voorbereiding van een moreel beraad is de formulering van de morele vraag. Afhankelijk van de complexiteit zijn hiervoor één of meerdere voorbesprekken nodig met degene die de vraag wil stellen (vraagsteller). Het doel is om de morele vraag zo compact mogelijk te maken, maar wel specifiek genoeg. De morele vraag heeft altijd de ja/nee-vorm en begint met mogen of mag. Bijvoorbeeld: *Mag de overheid het gedrag van burgers beïnvloeden op basis van data?* Dit zorgt ervoor dat de beantwoording van de vraag een echte keuze vereist.

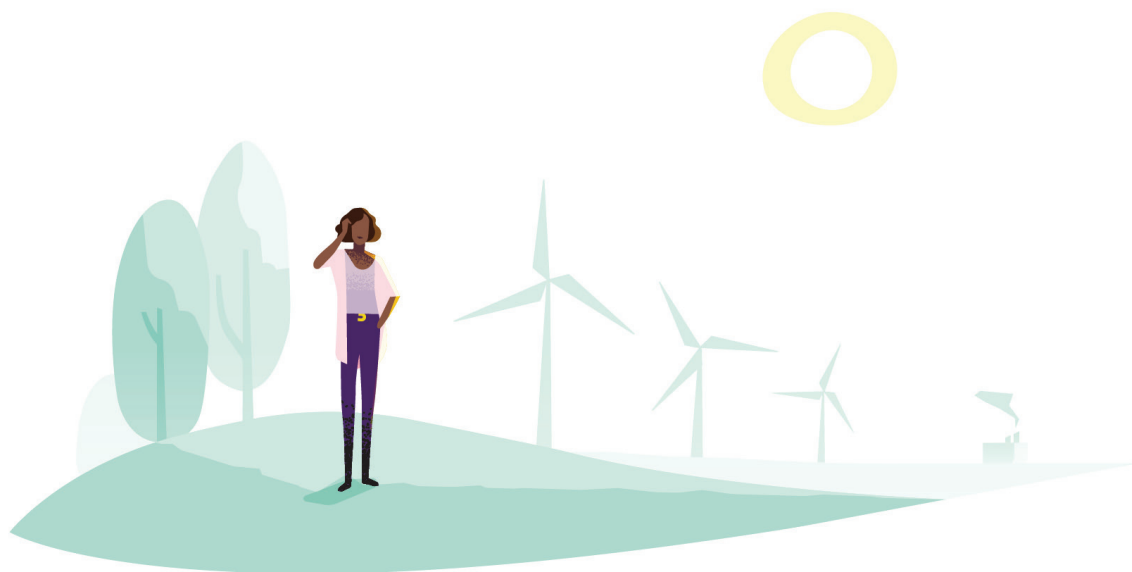
De morele vraag geeft de essentie weer van de kwestie waar de vraagsteller zich mee bezighoudt. Daarbij is het belangrijk dat de vraagsteller oprecht is, echt op zoek is naar een antwoord en openstaat voor andere inzichten. Vooringenomenheid of een sterke voorkeur voor een bepaald antwoord passen niet bij het onderzoekende karakter van een moreel beraad. Openheid bij de vraagsteller en de wil tot exploratief nadenken over

de kwestie waar hij of zij mee worstelt, zijn essentiële voorwaarden bij de formulering van de morele vraag.

Samen met de vraagsteller denkt de organisator van een moreel beraad ook na over wie de belanghebbenden zijn die bij de beantwoording van de morele vraag kunnen helpen. Het is belangrijk om out-of-the-box na te denken over wie de belanghebbenden en betrokkenen zijn. Een hulpvraag hierbij is: 'Wie ligt hier wakker van?' Het antwoord op deze vraag leidt tot een lijst van mensen die voor het beraad worden uitgenodigd als deelnemers. Het doel is om zoveel mogelijk verschillende perspectieven en belangen in het beraad vertegenwoordigd te laten zijn. Bij voorkeur zijn *alle belangen* vertegenwoordigd, dit wordt 'the whole system in the room' genoemd.

Gespreksleider

Cruciaal bij het moreel beraad is de gespreksleider, omdat deze bepalend is voor de kwaliteit van het gesprek. Het moreel beraad is

een andere gespreksvorm dan de meeste deelnemers gewend zijn. Het vraagt van hen dat zij zich openstellen en verdiepen in zichzelf en anderen. Daarom is een gespreksleider nodig die de goede setting creëert.

De gespreksleider geeft de deelnemers de ruimte, maar houdt ook de structuur van het moreel beraad vast. De gespreksleider heeft een uitnodigende houding en zorgt voor een veilige setting. Vaak blijkt dat alleen ervaren gespreksleiders dit goed kunnen. Vanzelfsprekend heeft een gespreksleider een goede briefing nodig.

Organisatorisch

Het moreel beraad kent een vaste structuur en een aantal vaste rollen. Van het beraad wordt verslag gedaan op een canvas. Aangeraden wordt 3 uur hiervoor te plannen.

Aantal deelnemers

Een moreel beraad kan online of in een fysieke ruimte plaatsvinden. Voor de online variant is het prettig om zes tot acht deelne-

mers te hebben (inclusief vraagsteller). In een fysieke ruimte kan dit aantal iets hoger zijn, tot tien personen.

Rollen

Bij het moreel beraad zijn de rollen: vraagsteller, gespreksleider en deelnemers. Bij een online beraad zijn er twee verslagleggers die op een virtueel canvas verslag doen van wat de deelnemers bespreken. Een moreel beraad in een fysieke ruimte kan zonder verslagleggers, door de deelnemers post-its te laten schrijven en deze op het canvas te laten plakken. Tevens is er diegene die het organiseert, de organisator. Deze rol is niet altijd tijdens het moreel beraad aanwezig. Indien wel aanwezig, valt deze rol vaak samen met of verslaglegger of de vraagsteller.

Redenen voor:	Morele vraag:	Redenen tegen:
Spanningen:	Waarden:	Issues:
Moreel oordeel:		

Canvas

Het canvas is het verslag van wat de deelnemers tijdens de bijeenkomst zeggen. Als het moreel beraad in een fysieke ruimte plaatsvindt, is het canvas een grote poster waarop de deelnemers of de gespreksleider post-its plakken. Bij een online moreel beraad houden twee mensen die zelf niet aan het beraad meedoen een virtueel canvas bij. Dit gebeurt in steekwoorden, met behulp van een programma als Miro of Mural. De morele vraag staat ook op het canvas en het heeft altijd dezelfde indeling. Op www.overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl kan een canvas in hoge kwaliteit gedownload worden. Het is ook te vinden als bijlage bij deze handleiding.

Duur

Het is belangrijk ruim de tijd te nemen voor een moreel beraad. De deelnemers hebben tijd en een aantal stappen nodig om zich te kunnen verdiepen in de morele vraag. Aangeraden wordt 3 uur hiervoor te plannen. Als bijlage bij deze handleiding is een draaiboek met een tijdsindeling per stap opgenomen.

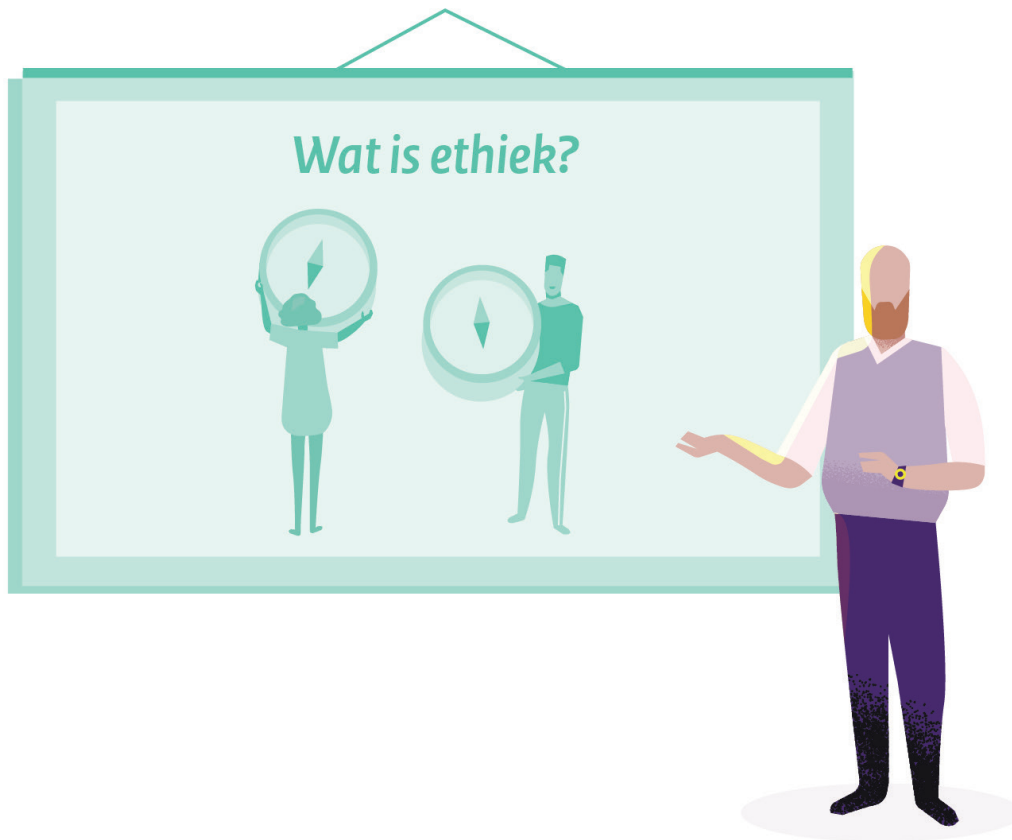
Uitvoering moreel beraad

Stap 1: Introductie en kennismaken

Wanneer het moreel beraad gaat beginnen, creëert de gespreksleider een veilige, open sfeer. Hij of zij verwijst hierbij naar de Chatham House Rule: informatie uit het beraad mag vrijelijk worden gebruikt, mits de identiteit van de deelnemers en hun relatie tot het gespreksonderwerp daarbij niet worden onthuld. Dit maakt dat elke deelnemer vrij als individu kan spreken. De gespreksleider stimuleert daarnaast nieuwsgierigheid, openheid en een onderzoekende houding bij de deelnemers. De gespreksleider introduceert de volgende gespreksregels: spreek beknopt, concreet en vrijmoedig, wees nieuwsgierig.

De gespreksleider licht ook kort het verloop van het gesprek toe en het gebruik van het canvas, met de mededeling dat dit anoniem wordt ingevuld. Daarna vraagt de gespreksleider de deelnemers zichzelf te introduceren. Dit doen zij door hun naam te noemen en te vertellen vanuit welk perspectief zij naar de vraag kijken of hoe zij erbij betrokken zijn. Ook beschrijven de deelnemers ieder een waarde die voor hen persoonlijk belangrijk is, aan de hand van een voorbeeld. Bijvoorbeeld: *‘Rechtvaardigheid is een waarde die voor mij belangrijk is. Zo vind ik het belangrijk dat ook de zwakkeren in de samenleving gelijkwaardig en respectvol behandeld worden.’*

Stap 2: Ethiek als kader

De gespreksleider of organisator geeft een beknopte toelichting op ethiek zodat alle deelnemers wat basiskennis hebben. Hij of zij schetst hoe ethiek het kader is voor het beantwoorden van de morele vraag. Daarbij benadrukt de gespreksleider of organisator dat mensen in het dagelijks leven eigenlijk voortdurend met ethische vragen worden geconfronteerd. Bijvoorbeeld als zij zich afvragen wat juist is om te doen en wat niet. De gespreksleider of organisator legt ook uit hoe vanuit de ethiek normen en waarden met elkaar zijn verbonden: normen zijn spelregels

die uit waarden voortkomen. Bijvoorbeeld: *Uit de waarde 'duurzaamheid', komt de norm 'Gooien geen afval op straat' voort.* Dit ethisch kader maakt dat in het moreel beraad in de eerste plaats de vraag centraal staat wat wenselijk is. Bestaande wettelijke regels zijn daarbij niet direct maatgevend, om een vrije uitwisseling van gedachten te stimuleren. In de bijlage bij deze handleiding zijn kernpunten genoemd voor een introductie in ethiek.

Stap 3: Introductie morele vraag

De gespreksleider geeft het woord aan de vraagsteller die kort vertelt over het onderwerp en de vraag die hij of zij wil voorleggen. De vraagsteller stelt de morele vraag daarbij ook hardop aan de deelnemers in de formulering die bij de voorbereiding is afgesproken. Zo staat de vraag ook op het canvas. Bij een online meeting wordt dit canvas op het scherm getoond als de gespreksleider daarom vraagt. Als het beraad in een fysieke ruimte plaatsvindt, hangt het canvas permanent aan een wand.

Tijdens de introductie van de morele vraag krijgen de deelnemers de ruimte om feitelijke vragen te stellen, zodat ze een goed beeld hebben van de casus. De introductie van de morele vraag is ook het moment om te verifiëren of deze op de juiste manier is gesteld. Daarna besluit de groep of de formulering van de vraag een aanpassing nodig heeft of dat deze ongewijzigd blijft. De deelnemers gaan nu gezamenlijk ook na of

er in de groep mogelijk een perspectief op de morele vraag ontbreekt. Als de deelnemers vinden dat dit zo is, wordt het ontbrekende perspectief verwoord en vraagt de gespreksleider aan de groep dit perspectief mee te nemen in het gesprek. De gespreksleider zal later in het beraad de groep aan dit ontbrekende perspectief herinneren.

Na de introductie van de morele vraag is de vraagsteller een deelnemer als alle anderen. De vraag is nu van de groep deelnemers als geheel en de verkenning naar de beantwoording kan beginnen.

Stap 4: Redenen voor en tegen

Om de morele vraag te beantwoorden, schrijven de deelnemers voor zichzelf eerst drie redenen op waarom de morele vraag met *ja* beantwoord zou kunnen worden. Wanneer de gespreksleider hierom vraagt, noemt elke deelnemer de drie *redenen voor* die hij of zij heeft opgeschreven hardop. Elke deelnemer komt aan de beurt, totdat alle *redenen* zijn genoemd. Op het canvas worden de redenen voor verzameld, waardoor een duidelijk overzicht ontstaat. Omdat *redenen voor* soms niet vanzelf naar boven komen, checkt de groep of ze echt allemaal op het canvas staan. Vervolgens doen de deelnemers hetzelfde nogmaals, maar nu met de *redenen tegen*. Ze schrijven ieder weer drie *redenen tegen* op, lezen ze voor en ook deze *redenen tegen* worden op het canvas vastgelegd.

Het komt voor dat tijdens deze stap blijkt dat de morele vraag niet de juiste is. De deelnemers passen de formulering van de morele vraag dan samen aan.

Tip: Als deelnemers moeite hebben *redenen voor of tegen* te benoemen, kan de gespreksleider hen uitnodigen zich in te leven in de zorgen of het voordeel van verschillende groepen betrokkenen. Hierdoor worden deelnemers uitgenodigd tot meer reflectief nadenken over alle mogelijke belangen die met de vraag verbonden zijn. De voors en tegens komen zo gemakkelijker in beeld.

Stap 5: Waarden onderzoeken

De gespreksleider vraagt elke deelnemer nu om voor zichzelf op te schrijven wat de verschillende waarden zijn achter de redenen voor en tegen. Zo wordt zichtbaar welke waarden voor de deelnemers doorslaggevend zijn in hun afwegingen. Een waarde kan zowel tot een *ja* als een *nee* leiden als antwoord op de morele vraag. De gespreksleider besteedt extra aandacht aan de waarden achter de *redenen voor*, omdat deze soms gemakkelijk impliciet blijven. De aandacht gaat vaak sneller uit naar waarden die bedreigd worden en die tot een *nee* leiden. Redenen om *ja* te zeggen zijn minstens zo belangrijk om expliciet te benoemen. Als alle waarden op het canvas staan, loopt de groep deelnemers ze nogmaals langs om te controleren of er niets ontbreekt.

Optie: De gespreksleider kan bij het begin van deze stap stilstaan bij alle verzamelde *redenen voor en tegen* op het canvas. Dit geeft alle deelnemers een goed overzicht om van daaruit naar de waarden te kijken.

Stap 6: Spanningen benoemen

In deze stap bespreekt de groep plenair de waarden die op gespannen voet met elkaar staan. In een online beraad gaan daarbij alle microfoons open. De gespreksleider let er hierbij op dat de vraagsteller en deelnemers niet teveel inhoudelijk de diepte ingaan. De gespreksleider neemt ruim de tijd voor deze stap. De aandacht gaat exclusief uit naar de spanningen en het is belangrijk dat de gespreksleider en deelnemers goed doorvragen naar waar het pijnpunt of de spanning precies zit. Vragen naar concrete voorbeelden kan daarbij helpen. Door op deze manier zoveel mogelijk spanningen te inventariseren, krijgen de deelnemers zicht op de onderliggende dilemma's bij het beantwoorden van de morele vraag. Bijvoorbeeld: *privacy versus efficiency*.

Optie: de gespreksleider kan bij het begin van deze stap stilstaan bij alle waarden die op het canvas zijn verzameld zodat alle deelnemers het overzicht hebben om vandaar verder te gaan met het beraad.

Tussenstap Issues noteren

Bij het bespreken van spanningen en *redenen voor* en *tegen* komen geregeld ook issues naar boven. Het gaat bijvoorbeeld om aandachtspunten die het denkkader zouden kunnen verbreden of om kennisvragen die niet meteen beantwoord kunnen worden. Al deze staan in een apart kader op het canvas. Deze issues worden continu aan het canvas toegevoegd, zodat het mogelijk is er later op terug te komen. Deze stap is dan ook vooral bedoeld om op de achtergrond te doen en vast te leggen wat de verzamelde issues zijn.

Stap 7: Moreel oordeel uitspreken

Bij deze stap geeft de gespreksleider de deelnemers eerst de gelegenheid het gesprek even op zich in te laten werken. Dan formuleert elke deelnemer voor zichzelf zijn of haar morele oordeel. Dit gebeurt volgens een vaste zegswijze die voor elke deelnemer gelijk is. Daarom kan het handig zijn als deelnemers hun morele oordeel uitschrijven, zodat zij de juiste formulering gebruiken. De vaste zegswijze is al volgt: *Ja/nee,... want..., ondanks...*

Bijvoorbeeld: *'Ja, je mag met drones vliegen, want ik vind autonomie voor de dronevlieger belangrijk, ondanks de privacy van bewoners die wordt geschaad.'*

Op verzoek van de gespreksleider geeft elke deelnemer beurtelings antwoord op de morele vraag. De deelnemers krijgen ook kort de gelegenheid hun antwoord toe te lichten, met vermelding van de redenen die voor hen doorslaggevend zijn.

Stap 8: Afsluiting en terugblik

Als afsluiting van het moreel beraad controleert de gespreksleider samen met de deelnemers of het canvas compleet is. Het canvas is het enige verslag van de sessie. Daarna vraagt de gespreksleider de deelnemers hoe zij het beraad hebben ervaren, zodat zij vrijelijk feedback kunnen geven op het gesprek. Nieuwe gezichtspunten, onverwachte perspectieven of juist niet: de deelnemer kan over elk onderdeel van het moreel beraad vertellen wat hij of zij eruit heeft gehaald. Als laatste komt de vraagsteller aan het woord om te vertellen wat het moreel beraad voor de beantwoording van zijn of haar vraag heeft betekend.

De gespreksleider bedankt daarna alle deelnemers voor hun inspanningen en sluit de bijeenkomst af.

Optie: Het is aan te raden om de deelnemers van het moreel beraad op een later moment een terugkoppeling te geven over wat met de opbrengst van het moreel beraad is gedaan.

Bijlage Kernpunten introductie ethiek

1. Geef een korte uitleg over ethiek. O.a. door het toelichten van onderstaande definitie van ethiek.

“Ethiek is een tak van de filosofie die zich bezighoudt met de kritische bezinning over het juiste handelen. In algemene zin probeert ethiek de criteria vast te stellen om te kunnen beoordelen of een handeling als goed of fout kan worden gekwalificeerd, en om de motieven en consequenties van deze handeling te kunnen evalueren.”

Bron: Wikipedia

2. Omschrijf belangrijke kernbegrippen bij ethiek.

Feiten: gaan over de gegeven wereld

Normen en waarden: gaan over de wenselijke wereld

Het is belangrijk om hier toe te lichten dat in een moreel beraad de vraag centraal staat over wat wenselijk is. Bestaande wettelijke regels zijn daarbij niet direct maatgevend, om een vrije uitwisseling van gedachten te stimuleren.

3. Leg het verschil uit tussen normen en waarden

Normen

- Een zelfopgelegde regel die gedrag voorschrijft betreffende goed samenleven, het begint altijd met je moet of je mag niet
- Veel normen leer je van je omgeving
- Normen geven het hoe aan (dus hoe je waarden realiseert).

Waarden

- Iets waar je naar streeft
- De achterliggende idealen die als waardevol worden aangeduid, wat je belangrijk vindt als persoon of als groep.
- Waarden geven het wat aan

Waarden zijn streefdoelen zoals respect, transparantie, het draait om waar we naar streven. Waarden kunnen individueel (welke waarde vind ik als mens belangrijk?), maar ook gemeenschappelijkheid zijn, zoals vrijheid, gelijkheid, veiligheid.

Wanneer een norm gerechtvaardigd moet worden, dan wordt uiteindelijk een beroep gedaan op één of meer waarden. Bijvoorbeeld: *Uit de waarde 'veiligheid' komt de norm 'Je mag hier niet harder als 50 km per uur rijden'.*

Als een norm geen enkele waarde meer dient, dan sterft de norm af.

4. Licht toe hoe we als mens heel de dag moreel aan het doen zijn

We zijn in ons dagelijkse leven veel meer normen en waarden aan het gehoorzamen dan die we opschrijven.

“Bij de supermarkt sluiten we netjes aan achter in de rij”

De normen en waarden die ons gedrag reguleren zijn vaak zo vanzelfsprekend dat we het niet opmerken, het is de zuurstof van een samenleving. Zonder dat we het weten zijn we moreel aan het doen.

Het merendeel van morele normen en waarden gehoorzamen we dus zo volledig dat we ons er niet bewust van zijn. Pas als normen en waarden problematisch worden of onderwerp van discussie, dan zijn we ons bewust en dat bewustzijn, dat noemen we ethiek.

5. Ethiek is voor als we het niet eens kunnen worden over normen en waarden

Ethiek is het 'reparatiewerk' dat we verzetten wanneer zich problemen voordoen en morele routines niet meer vanzelf spreken.

Bijvoorbeeld als:

- Normen overtreden worden
- Er is een conflict van goed-goed in plaats van goed-kwaad
- Er nieuwe problemen zich voordoen, bijvoorbeeld door nieuwe techniek

6. Geef uitleg over een ethisch dilemma

Een ethisch dilemma is een moeilijke keuze waarbij er nooit één goed antwoord is, de waarden conflicteren. Wat de keuze ook is, het doet altijd iemand pijn.

Citaat expertpanellid OFL project ethiek en digitalisering prof dr. Tsjalling Swierstra
“Je komt er nooit met schone handen vandaan”

Bijlage Voorbeeld draaiboek moreel beraad

Tijd	Stappen	Aandachtspunten
-0.15	Inloop	
0.00	Stap 1 Introductie en kennismaken Welkom, doel bijeenkomst en programma doornemen. Belangrijk is vertrouwelijkheid en chatham house rule	
0.15	Kennismaken – op welke waarde vaar jij?	Doorvragen naar voorbeelden.
0.35	Stap 2 Ethiek als kader Korte intro over ethiek	
0.40	Stap 3 Introductie morele vraag Toelichting op de case van de vraagsteller incl morele vraag	Pas op dat het niet al een gesprek wordt.
0.50	Checkvraag; zijn de belangrijkste perspectieven aanwezig? Zo nee, wat zouden we hieraan kunnen doen?	
0.55	Korte pauze	
1.00	Stap 4 Redenen voor en redenen tegen Start van het onderzoekend gesprek/moreel beraad <i>Na deze ronde een check: Is de morele vraag de goede?</i> (Tussenstap Issues noteren)	Doorvragen: wat betekent een begrip voor de persoon?
1:25	Stap 5 Waarden onderzoeken Verdieping op de redenen, welke waarden liggen onder de redenen? Waarden eerst individueel, delen en dan in gesprek (Tussenstap Issues noteren)	Waarden van redenen voor worden soms vergeten.
1.50	Korte pauze	

Tijd	Stappen	Aandachtspunten
2.00	<p>Stap 6 Spanningen benoemen</p> <p>Samen in gesprek over issues en spanningen. <i>“Waar zit de pijn?”</i></p> <p>Iedereen zijn microfoon aan en hen samen laten praten. Alleen indien nodig bijsturen.</p> <p>(Tussenstap Issues noteren)</p>	<p>Is dit echt de spanning? Zit hier echt de pijn? Goed doorvragen.</p>
2.25	<p>Stap 7 Moreel oordeel uitspreken</p> <p>Iedereen formuleert en deelt zijn moreel oordeel</p>	
2.40	<p>Stap 8 Afsluiting en terugblik</p> <p>Check op het canvas, klopt alles wat is ingevuld?</p>	<p>Als tussendoor dit steeds is gedaan kan dit worden overgeslagen.</p>
2.50	<p>Reflectie op methode <i>“Hoe was dit om te doen?”</i></p> <p>Als laatste de vraagsteller vragen hoe t was</p>	
3.00	<p>Deelnemers bedanken en afsluiten</p>	

Redenen voor:

Redenen tegen:

Morele vraag:

Waarden:

Spanningen:

Issues:

Moreel oordeel:

”

Bijlage 5 Opbrengst zes moreel beraden

Redenen voor:

Merk is nodig voor identificatie van de afzender	Door fouten leer je	Exeren horen eerbij	Microbiële bio-inspiratie
Merk is nodig voor identificatie van de afzender	Door fouten leer je	Exeren horen eerbij	Microbiële bio-inspiratie
Merk is nodig voor identificatie van de afzender	Door fouten leer je	Exeren horen eerbij	Microbiële bio-inspiratie

Redenen tegen:

Alles wat we nu doen is een beetje anders	Microbiële bio-inspiratie
Alles wat we nu doen is een beetje anders	Microbiële bio-inspiratie
Alles wat we nu doen is een beetje anders	Microbiële bio-inspiratie

Morele vraag: Mag een robot fouten maken?

Spanningen:

Wat is de impact van de robot op de samenleving?	Wat is de impact van de robot op de samenleving?	Wat is de impact van de robot op de samenleving?	Wat is de impact van de robot op de samenleving?
Wat is de impact van de robot op de samenleving?	Wat is de impact van de robot op de samenleving?	Wat is de impact van de robot op de samenleving?	Wat is de impact van de robot op de samenleving?

Waarden:

autonomie	veiligheid	tolerantie	heerlijkheid	voorschaarheid	medischheid	Je eigen tijd gebruiken (efficiency)	innovatie	duurzaamheid
autonomie	veiligheid	tolerantie	heerlijkheid	voorschaarheid	medischheid	Je eigen tijd gebruiken (efficiency)	innovatie	duurzaamheid

Moreel oordeel:

Ja, want een robot maakt als resultaat van een geprogrammeerde taal. Ondanks dat we dus hierop willen sturen moeten we meer de focus leggen op de kaders waarbinnen we programmeren zowel digitaal als fysiek in de stad.

Issues:

Alles wat we nu doen is een beetje anders	Microbiële bio-inspiratie
Alles wat we nu doen is een beetje anders	Microbiële bio-inspiratie
Alles wat we nu doen is een beetje anders	Microbiële bio-inspiratie

Ja, een robot mag fouten maken want we gaan leren in welke mate robots maatschappelijke doelen dichterbij kunnen brengen en ondanks dat niet iedereen direct enthousiast zal zijn over deze innovaties.

Redenen voor:

De data wordt gebruikt voor het doel waarvoor het is verzameld	Veiligheid	Als personen gemakkelijker kunnen worden geïdentificeerd, wordt de anonimiteit van de data vermindert	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Mensen kunnen de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken
Bestrijding terrorisme	De data kan gebruikt worden voor strafrechtelijke opsporing	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt	De openbaarheid van de data kan worden beperkt
Wetlijft in overeenstemming met de wet	Goed voor algemeen nut	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken
Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken	Men kan de openbaarheid van de data beperken of het gebruik ervan beperken

Morele vraag:

Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?

Redenen tegen:

Actieve burger	Privacy en de mogelijkheid om te kiezen	We zijn niet digitaal	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt
Actieve burger	Privacy en de mogelijkheid om te kiezen	We zijn niet digitaal	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt
Actieve burger	Privacy en de mogelijkheid om te kiezen	We zijn niet digitaal	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt
Actieve burger	Privacy en de mogelijkheid om te kiezen	We zijn niet digitaal	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt	Ik kan er mis mee worden gebruikt

Waarden:

pluriformiteit (als mens verschillend mogelijk zijn)	welzijn en algemeen nut	private waarden (voor individuele bedrijven)	privacy	maatschappelijk verantwoord ondernemen	veiligheid	recht op de samenleving	Je lichaam als onderdeel van privacy	Je mag iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen want	de toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart	De toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart
pluriformiteit (als mens verschillend mogelijk zijn)	welzijn en algemeen nut	private waarden (voor individuele bedrijven)	privacy	maatschappelijk verantwoord ondernemen	veiligheid	recht op de samenleving	Je lichaam als onderdeel van privacy	Je mag iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen want	de toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart	De toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart
pluriformiteit (als mens verschillend mogelijk zijn)	welzijn en algemeen nut	private waarden (voor individuele bedrijven)	privacy	maatschappelijk verantwoord ondernemen	veiligheid	recht op de samenleving	Je lichaam als onderdeel van privacy	Je mag iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen want	de toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart	De toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart
pluriformiteit (als mens verschillend mogelijk zijn)	welzijn en algemeen nut	private waarden (voor individuele bedrijven)	privacy	maatschappelijk verantwoord ondernemen	veiligheid	recht op de samenleving	Je lichaam als onderdeel van privacy	Je mag iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen want	de toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart	De toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart

Spanningen:

veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy

Moreel oordeel:

Ja, want dat is goed van ons (denk aan economie, veiligheid en controle) ondanks de mogelijke consequenties voor je privacy.

Je mag iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen want de toepassing van technologie in de openbare ruimte gaat bijdragen aan het vergroten van welzijn en welvaart

Nee, het monitoren van gedrag in de openbare ruimte is geen wenselijke situatie want het is per definitie een disproportioneel instrument ondanks dat het instrument flexibel kan worden toegepast

Ja want het is niet tegen te houden, ondanks dat we er nog niet klaar voor zijn

Nee, ondanks: alle technologische vooruitgang dienen wij het welzijn en de keuzes van burger centraal te stellen. Want: vrijheid is in een democratisch samenleving van het hoogste belang.

Issues:

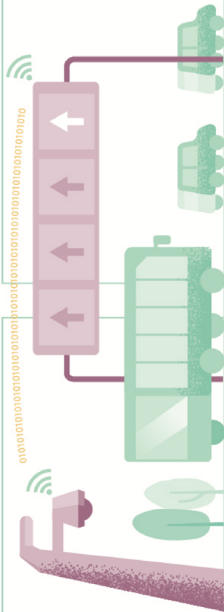
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy
veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy	veiligheid vs privacy

Nee, want het is niet tegen te houden, ondanks dat we er nog niet klaar voor zijn

Redenen voor:

Systemen maken niet meer vermoeid	Preciezer: Minder slachtoffers	Veilig: Minder slachtoffers	Systemen maken beslissingen van tekenen	Geen last menselijke gebreken	Snel
Kostenbesparing	Kan leren van vorige situaties	Kan leren van andere situaties	Consistent in performance (systeem bevindt zich altijd op hetzelfde niveau)	Efficiënter	Milieuvoordelen
Nieuwe type functies voor operators	Stroken optimaal open	Wegvoering van afval	Doortroning van systeem		

Morele vraag:

Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?

Redenen tegen:

Ken de data goed	In het systeem onafhankelijk	Systemen is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	De controle van de data is anders dan van de mens	Systemen moet in alle omstandigheden werken	Nu hoog systeem is anders dan van de mens	Blijft een systeem met fout maakt, toerekenend	Functie van systeem met fout maakt, toerekenend
Beveiliging (beveiliging)	Systemen is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	Systemen moet in alle omstandigheden werken	De controle van de data is anders dan van de mens	Systemen moet in alle omstandigheden werken	Nu hoog systeem is anders dan van de mens	Blijft een systeem met fout maakt, toerekenend	Functie van systeem met fout maakt, toerekenend
Beveiliging (beveiliging)	Systemen is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	Systemen moet in alle omstandigheden werken	De controle van de data is anders dan van de mens	Systemen moet in alle omstandigheden werken	Nu hoog systeem is anders dan van de mens	Blijft een systeem met fout maakt, toerekenend	Functie van systeem met fout maakt, toerekenend

Spanningen:

mens vs systeem	veiligheid vs innovatie	privacy vs vrijheid	menselijke maat in beslissingen	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)
veiligheid vs innovatie	privacy vs vrijheid	menselijke maat in beslissingen	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)	privacy (bescherming van data)
veiligheid vs innovatie	privacy vs vrijheid	menselijke maat in beslissingen	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)	privacy (bescherming van data)

Waarden:

vertrouwen (wat de mens heeft)	vrijheid	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)
plezier	menselijke maat in beslissingen	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)
snelheid	veiligheid	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)
gelijkwaardigheid	gelijkheid	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)
privacy (bescherming van persoonsgegevens)	privacy (selectief handelen)	accountability	voorspelbaarheid	innovatie	privacy (bescherming van data)

Moreel oordeel:

Nee, want systeem en mens moeten samen tot een beslissing komen, ondanks dat dit niet in alle gevallen tot het meest optimale besluit zal leiden.

Ja, want het systeem kan ook beter afwegingen maken dan de mens, ondanks dat dit soms tot ongelukken kan leiden als het maar minder ongelukken zijn en dus veiliger.

Ja, want het systeem en de mens werken samen, het systeem leert van de mens en de mens leert van het systeem, ondanks dat onveilige situaties niet kunnen worden uitgesloten.

Ja, want het systeem zal iets goed ingereefd, leiden tot grotere maatschappelijke voordelen (veiligheid, lagere kosten, logistiek, emissies...), ondanks de risico's op misbruik.

Ja, want digitale systemen zijn geen mensen en kunnen op andere wijzen mensen gewenst resultaat, ondanks het feit dat er onveilige situaties kunnen blijven en fouten, zal blijven maken.

Ja, want wanneer je ervan uit gaat de veiligheid onder de streep omhoog gaat, kies ik voor de meeste veiligheid, ondanks dat je dan voor de veiligheid van de mens en veiligheid komt te staan.

Issues:

Hoe kan ik aantonen dat het systeem veiliger is?	Hoe kan ik aantonen dat het systeem veiliger is?	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.
Mag je van een systeem menselijke maat in beslissingen?	Mag je van een systeem menselijke maat in beslissingen?	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.
Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.	Uitvoering van de maatregelen is niet 100% veilig, er zijn nog risico's.

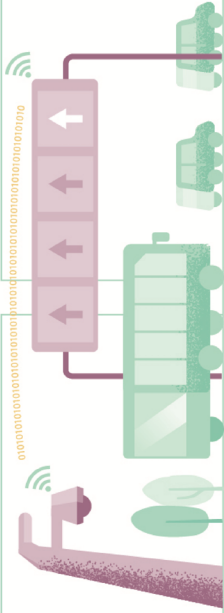

Ja, want in de steeds meer benoemde verkeerssituaties en voor de mens steeds complexere aan het worden waardoor de machine dit de doorstroming en veiligheid mogelijk benoemt, ondanks de verantwoordelijkheid van de wegvoersysteem.

Ja, want ik vind veiligheid belangrijk, maar ik denk dat het systeem zorgt voor meer veiligheid op de weg en een betere benutting van de weg, ondanks dat de discussie gaat ontstaan dat een mens een ander besluit genomen zou hebben.

Redenen voor:

Systeem maakt niet vermoeid	Veiligheid: Minder storingen	Preciezer: Minder fouten	Economischer	Systeem maakt beslissingen van fabric	Geen last menselijke gebreken	Snelter
Kosten-besparing	Kan leren van vorige situaties	Kan klassificeren en daarmee leren	Consistent in bevindingen	Continu performance (systeem afged)	Efficiënter	Milieu-voordelen
Nieuw type werk, voor functies voor operators	Stroken optimaal open	Minder last wegvoering	Doelstroming	Doelstroming		

Morele vraag:

Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?

Waarden:

vertrouwen (wat de mens heeft)	vrijheid	accountability	innovatie	privacy (bescherming van data)
plezier	menselijke maat in beslissingen	menselijke autonomie	privacy (selectief handelen)	rechtvaardigheid
snelheid	gelijkheid	veiligheid	handelingenruimte (toegestaan autonoom)	continuïteit
	privacy (bescherming van persoonsgegevens)	getuigenaardigheid		

Spanningen:

mensen vs systeem	veiligheid	precisie	veiligheid vs betrouwbaarheid
menselijke autonomie	veiligheid vs andere waarden	efficiëntie	veiligheid vs betrouwbaarheid
veiligheid	professionaliteit	veiligheid	veiligheid vs betrouwbaarheid
professioneel	autonomie	veiligheid	veiligheid vs betrouwbaarheid
professioneel	autonomie	veiligheid	veiligheid vs betrouwbaarheid
professioneel	autonomie	veiligheid	veiligheid vs betrouwbaarheid

Moreel oordeel:

Nee, want systeem en mens moeten samen tot een beslissing komen, ondanks dat dit niet in alle gevallen tot het meest optimale besluit zal leiden.

Ja, want het systeem kan ook beter afwegingen maken dan de mens, ondanks dat dit soms tot ongelukken kan leiden als beslissingen onder ongunstige omstandigheden worden getroffen.

Ja, want het systeem zal, mits goed ingericht, leiden tot grotere maatschappelijke voordelen (veiligheid, lagere kosten, logistiek, emissies, ...), ondanks de risico's op misbruik.

Ja, want digitale systemen zijn geen mensen en kunnen op andere wijzen komen tot een soort van menselijke respons, merendeels zullen mensen en fouten zal blijven maken.

Ja, want wanneer je ervan uit gaat de veiligheid onder de streep omhoog gaat, kies ik voor de meest veilige oplossing op icidentniveau met teruggewerkte kracht de discussie gaat ontstaan dat een mens een ander besluit genomen zou hebben.

Redenen tegen:

Kan de data van andere zaken gescheiden?	System is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	De waarde van de data, controle, aanpak, aanpak, aanpak	Systemeering	Systemeering	Systemeering	Systemeering
Is het systeem onafhankelijk (geen betere optie?)	System is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	De waarde van de data, controle, aanpak, aanpak, aanpak	Systemeering	Systemeering	Systemeering	Systemeering
Is het systeem onafhankelijk (geen betere optie?)	System is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	De waarde van de data, controle, aanpak, aanpak, aanpak	Systemeering	Systemeering	Systemeering	Systemeering
Is het systeem onafhankelijk (geen betere optie?)	System is mogelijk te controleren (controleerbaarheid)	De waarde van de data, controle, aanpak, aanpak, aanpak	Systemeering	Systemeering	Systemeering	Systemeering

Issues:

Hoe kun je aantonen dat het systeem veiliger is?	Heb je niet eerst een versie van het systeem met menselijke controle?	Je kunt nooit 100% veiligheidsgranderen	Onderbreking	Hoe
Mag je van tevoren vragen om de menselijke keuze te nemen?	Vertrouwen we dat de mens de juiste keuze zal maken?	Onderbreking	Onderbreking	Hoe

Redenen voor:

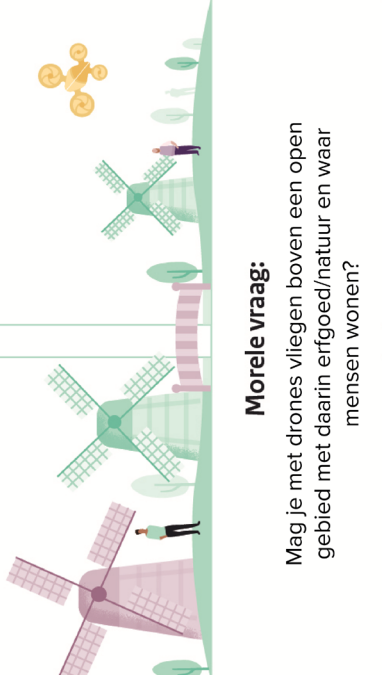
wetenschappelijk onderzoek	inspectie	eigen privé gebruik	economisch vanuit toerisme	aan de behoefte van bezoekers voldoen	toereikbaarheid	aanpak	aanpak
opzet (lay) gebied	Het kan veilig	overlast is beperkt	toerisme	hobby of beroep uitoefenen	toerisme	toerisme	toerisme
crowd control	veiligheid waarborgen	marketing	veiligheid dronebeheer	handhaving is lastig	toerisme	toerisme	toerisme
		technologische innovatie	mensen aan (lijd) met nieuwe (techniek)	groen maar sociaal discours stimuleren	toerisme	toerisme	toerisme

Redenen tegen:

impact natuur en leefbaarheid te groot	gebruiksvoorwaarden vaak niet uitwerken	toedienbaarheid, veiligheid, privacy	faciliteren met bodden zoekt men niet hoeft een drone	verwachting van de markt in omhoog gebied
inbreuk op de vrijheden	veiligheid voor het gebied	president: werking voor vergelijkbare praktijken	privacy van het gebied	acceptatie drones in de markt
vasthouden aan regels	complexiteit van regels	insigelijk, veiligheid van molenaars	aanpak (natuura2000 en werelderfgoedverdrag)	molenaars plezier/ hieroor kan je ze weigigen
geluidsoverlast	aanpak dragelijk toerisme bij bewoners	aanpak (natuura2000 en werelderfgoedverdrag)	aanpak (natuura2000 en werelderfgoedverdrag)	toerisme verpakken (te druk met drones)

Morele vraag:

Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?

Waarden:

handhaafbaarheid	houden aan afspraken en regelgeving	privacy (molesteveners en bezoekers)	vrijheid	esthetiek	bewustzijn ontwikkeling	vergoegings-gedrag	bereidheid tot compromis
compassie	alternatieve (molesteveners en bezoekers)	respect mens, planeteet en wet	intevings vermogen	"humble" dat je je gedraagt als gast	veiligheid	anoniemiteit in privécontext	rechtvaardigheid
toerisme/ economie	beheersing wederzijdse en natuur	veerzaamheid	integriteit (aangezicht is beschermd)	inclusiviteit	medialiteit (bewegingsvrijheid)	publiek belang	
veerzaamheid	verantwoordelijkheidsgevoel	sociale vrijheid	kunnen spelen met wie je bent (privacy)	privacy	leerbaarheid		

Spanningen:

aanpak en professionaliteit (drones, 500 meters, 100 meters, 200 meters, 300 meters)	inbinden versus incasseren	imago drones vs imago drone instanties	handhaving vs privacy/ vrijheid	bevoegdheid vs behoeven	toereikbaarheid	aanpak	aanpak
professioneel (drones, 500 meters, 100 meters, 200 meters, 300 meters)	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid
professioneel (drones, 500 meters, 100 meters, 200 meters, 300 meters)	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid
professioneel (drones, 500 meters, 100 meters, 200 meters, 300 meters)	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid	handhaving vs privacy/ vrijheid

Issues:

zichbaarheid	handhaving, hoe doe je dat?	imago drones
zichbaarheid	handhaving, hoe doe je dat?	imago drones
zichbaarheid	handhaving, hoe doe je dat?	imago drones
zichbaarheid	handhaving, hoe doe je dat?	imago drones

Moreel oordeel:

Nee, want ik vind de privacy van bewoners, natuurgebied en veiligheid van de gebiedsgestuurde prestatoren boven de vrijheid en plezier van een individuele bezoeker/ drone piloot ondanks dat ik de bezoekers hun vrijheid gun om lekker met hun drone te vliegen.

Nee, want de veiligheid van de locatie en de vrijheid van de bewoners en alle bezoekers zijn doorslaggevend, ondanks de vrijheid van bezoekers en economische belangen.

Nee, want op dit moment zijn er onvoldoende juridische en handhavingsskaders om het gebruik ervan voldoende te reguleren en het behoud van dit bijzondere gebied te waarborgen, ondanks de kansen die het gebruik van drones biedt, zowel voor het behoud van de natuur als voor toerisme.

Ja, want er is een belang van vrijheid en toegevoegde waarde, ondanks dat ik grote noodzaak tot beperking zie.

Ja, want mits er aan bepaalde voorwaarden (bijvoorbeeld toestemming, geen privacy schendingen) wordt voldaan en het vliegen beperkt blijft zijn er valide redenen van zowel hobbyvliegers als professionals om te willen vliegen, ondanks de overlast die het kan veroorzaken.

Ja, want door het toe te staan kun je het (met regelgeving e.d.) in goede banen leiden in samenpraak met de betrokkenen. Ondanks dat dit nog meer aanpassingen vraagt van de molenaars en de impact die het heeft op de omgeving.

Nee, want het problematiseert kernwaarden rond het samenleven, ondanks het feit dat individueel verantwoordelijkheidsbesef kan worden aangetaut door bepaalde handhavingsmethoden.

Ja, want het kan veilig, nuttig en acceptabel geregeld worden, ondanks de beperking van vrijheid van betrokkenen.

Redenen voor:

- gemak voor de reiziger
- informatie voor onderzoeks/wetenschap
- efficiënter mobilitateis-systeem
- duurzaamheid bij waar deelen neerzeten
- mensje helpen met reissadvies
- het is mogelijk volgens de wet
- gebruikers zullen in meerdere op zijn kijken
- er geld mee te verdienen is
- vraag naar de data vind de overheid & commerciële partijen

MORELE VRAAG: Mogen we reizigers volgen?

Ja, mits:

soziale impact goed onderoocht is, gien ongefakheden	Dan niet gebruik toekomige produeten (data science)	reiziger er iets voor terug krijgt	Taekbaar maken waar de controle ligt	gegaandeerd data goed beveiligd word	niet geopgeld worden met andere informatie (profielen)	social media data overzichten, welke gebruiker kan zie bevoegd van/omend of privacy)	agregatieoel (waarom ik, waarom ik, beter van)	maatschappelijke met data brek	maar een aantal personen bij kunnen en continue geseheid	gebruiker klijgt overzicht, welke gebruiker kan zie bevoegd van/omend of privacy)
toestemming op elk moment kunnen intreken	visuele makee lien zien, wat het bekeent pagina)	gebruiker eigen controle heeft	data in handen van gebruiker	risico's in kaart brengen (situatie chinese overheid)	wissen van gegevens mogelijk (recht vd gebruiker)	data niet gebuakt overzichten wat commerciële invoe produeten	deft een specifieke maatschappelijke algemene boeding data sharing)	het klijngel aan je (maatschappelijke)	stop knop moet zijn, zodat je het terug kan trekken	je zelf kan aah-of afmelden
gebruiker eigen controle heeft	overname bedrijf gegevens vernietigen	data in handen van gebruiker	risico's in kaart brengen (situatie chinese overheid)	wissen van gegevens mogelijk (recht vd gebruiker)	niet geopgeld worden met andere informatie (profielen)	toestemming op elk moment kunnen intreken	maatschappelijke met data brek	maar een aantal personen bij kunnen en continue geseheid	je zelf kan aah-of afmelden	gebruiker klijgt overzicht, welke gebruiker kan zie bevoegd van/omend of privacy)

Redenen tegen:

- onbeschermde data
- misbruik/fraude mogelijk
- je weet nooit zeker dat het 100% veilig is
- informatie, gebruikers peent, zonder goed te weten waarvoor
- kans op misbruik/breuk van gegevens is groot

Spanningen:

app markt leven	iedereen wil metreden met AI	deft een specifieke maatschappelijke algemene boeding data sharing)	het klijngel aan je (maatschappelijke)	stop knop moet zijn, zodat je het terug kan trekken	data niet gebuakt overzichten wat commerciële invoe produeten	toestemming op elk moment kunnen intreken	maatschappelijke met data brek	maar een aantal personen bij kunnen en continue geseheid	je zelf kan aah-of afmelden	gebruiker klijgt overzicht, welke gebruiker kan zie bevoegd van/omend of privacy)
app markt leven	iedereen wil metreden met AI	deft een specifieke maatschappelijke algemene boeding data sharing)	het klijngel aan je (maatschappelijke)	stop knop moet zijn, zodat je het terug kan trekken	data niet gebuakt overzichten wat commerciële invoe produeten	toestemming op elk moment kunnen intreken	maatschappelijke met data brek	maar een aantal personen bij kunnen en continue geseheid	je zelf kan aah-of afmelden	gebruiker klijgt overzicht, welke gebruiker kan zie bevoegd van/omend of privacy)

Waarden:

keuzevrijheid	onafhankelijkheid	privacy (onzichtbaar zijn)	gemaak, scheidt tijd en moete	zelf beschikking/autonomie	snelste reis is in deze case een waarde	veerbaarheid	efficiëntie (mobilitateis-systeem)	transparantie	economie
keuzevrijheid	onafhankelijkheid	privacy (onzichtbaar zijn)	gemaak, scheidt tijd en moete	zelf beschikking/autonomie	snelste reis is in deze case een waarde	veerbaarheid	efficiëntie (mobilitateis-systeem)	transparantie	economie

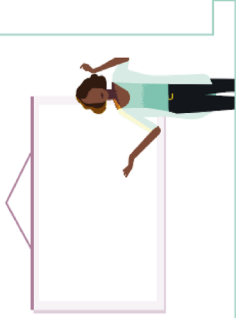
Issues, dilemma's:

businessmodel	gebruiker kan gevolgen niet overzeten (leer elgaten)	als ik t rit doe, andron hit, gevoelde druk	data is niet verwijderbaar	data is niet goed verwijderbaar	alleen informatie (profiele)	niet geopgeld worden met andere informatie (profiele)	educatie wordt aangeboden	gebruiker kan gevolgen niet overzeten (leer elgaten)	als t veilig is, wil ik mijn data wel geven	data gebuaken voor beter (duurzaamheid, rezigene)	data is niet verwijderbaar	alleen informatie (profiele)	educatie wordt aangeboden	gebruiker kan gevolgen niet overzeten (leer elgaten)	als t veilig is, wil ik mijn data wel geven	data gebuaken voor beter (duurzaamheid, rezigene)
---------------	--	---	----------------------------	---------------------------------	------------------------------	---	---------------------------	--	---	---	----------------------------	------------------------------	---------------------------	--	---	---

Bijlage 6 Opbrengst vervolgbijeenkomst deep democracy en begeleidingsethiek

Morele vraag:

Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?

verschillende personen programma Maas reizigersplatform

bestuurder/OFL bedrijf in mobiliteit expert smart city onderzoeker (KIM)

Actoren:

Ronde 1:

Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?
Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?
Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?
Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?
Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?	Wat is de achtergrond van deze vraag?

Conclusie

We gaan mee in ontwikkeling gebruik data. Daarbij wel belangrijk dat:

- persoonlijke voordeel heb
- keuzevrijheid, wellicht wel tegen kosten
- optie om mee te kunnen zeggen/ anoniem reizen zonder niet benadeeld als je niet mee kan doen

Ronde 2:

aanvullende informatie als ik moet gaan reizen, dat moet ook kunnen.	voelt benutted als ik moet gaan reizen, dat moet ook kunnen.	vrijheid van keuze hebben, wellicht wel tegen kosten	indirect, maakt groepen keuzes geeft wel keuzevrijheid
respect voor overheid	zelfstandigheid	keuzevrijheid, kans op bevoorrechte groepen blijven (meer)	iedereen heeft recht op mobiliteit, gelijke kansen
vraag of dit positieve businesscases voor bedrijven	bescherming in de digitale wereld misbruik gemaakt van gegevens	transparante/ uitlegbaar	minimale rechten/basis mobiliteit

Conclusie

Keuzevrijheid, wellicht wel tegen kosten

- keuzevrijheid, wellicht wel tegen kosten
- optie om mee te kunnen zeggen/ anoniem reizen zonder niet benadeeld als je niet mee kan doen
- eerlijke, transparante, uitlegbare sturing
- minimale mobiliteitsrechten voor iedereen
- bescherm van data, geen misbruik /toezichthoudersrol overheid pakt

Ronde 3:

Conclusie

Consensus Verder verdiepen

- persoonlijk voordeel heb
- beschikbaar voor bepaald doel (en ik hierover geïnformeerd wordt)
- als overheid stuur dat iets op een bepaalde manier moet (binnen 12 km op fiets naar werk & studenten buiten de spits reizen)
- overheid zorgt voor level playing field.

- keuzevrijheid, wellicht wel tegen kosten
- optie om mee te kunnen zeggen/ anoniem reizen zonder consequenties
- niet benadeeld als je niet mee kan doen

- eerlijke, transparante, uitlegbare sturing
- minimale mobiliteitsrechten voor iedereen
- bescherm van data, geen misbruik /toezichthoudersrol overheid pakt

Wat vond je ervan?

- dingen impliciet expliciet gemaakt, we zijn dan denk ik een heel eind
- begin aan het zoeken, handen omhoog, wordt serieus
- goede methode: hand optaken, beknemen, expliciet maken
- ik moet nog wel kauwen op product is
- veel gehoord, vervolg stap nog denkslag waard
- reizen methode, niet moeilijk om te weten hoe je het doet, conclusie was voor je overzicht te houden.
- meer even bent, interessant, soms kun je niet goed waarden je ergens
- in voor het
- vooral gelustend, MaasStroom platform vertelt ook voor MaasStroom
- generiek uit deze casus individuele publieke waarden
- generiek: rol overheid, hoe sturend ben je?
- behoefte dan visualiseren eindproduct
- MaasStroom platform vertelt ook voor MaasStroom
- als beleid tijd nemen om te reflecteren met anderen
- verschillen bespreken dan eigen team, vertoorn met wie niet mischien beter online dan offline
- dit is belangrijk, we prioriteiten beter weten te richten
- deel van de gesprekken zullen we prioriteiten beter weten te richten
- het wordt alomtegenwoordig gebruikt, kun je tijdens proces steeds reflecteren
- het zou interessant zijn hier op voort te bouwen ook met sturen? departementen

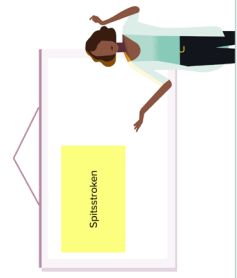
In hoeverre heb je een beeld gekregen van de handelingsopties?

- parten die voorbij zijn gekomen kun je gebruiken voor een check-list van maken, hebben we overwogen
- het wordt alomtegenwoordig gebruikt, kun je tijdens proces steeds reflecteren
- het zou interessant zijn hier op voort te bouwen ook met sturen? departementen

Casus:

Video analytics ter ondersteuning wegverkeersleider

Spitsstrook

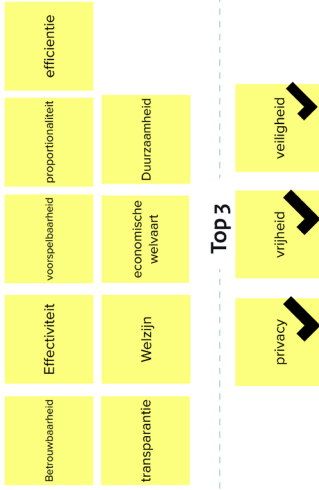
Actoren:

Positieve effecten:

Meer zekerheid spitsstrook	Meer zekerheid op weg	Beter en sneller	Beter en sneller	Meer efficiëntie	Meer efficiëntie	Beter en sneller	Meer efficiëntie
Veel meer veiligheid op weg	Meer efficiëntie	Meer efficiëntie	Beter en sneller	Meer efficiëntie	Meer efficiëntie	Beter en sneller	Meer efficiëntie
Meer efficiëntie	Meer efficiëntie	Beter en sneller	Meer efficiëntie	Meer efficiëntie	Meer efficiëntie	Beter en sneller	Meer efficiëntie

Waarden:

Top 3

- privacy
- vrijheid
- veiligheid

Technologie:

Privacy	Privacy	Privacy	Privacy
Privacy	Privacy	Privacy	Privacy
Privacy	Privacy	Privacy	Privacy

Omgeving:

Mens:

Negatieve effecten:

Betrouwbaarheid	Effectiviteit	Transparantie	Weizijn	Economische welvaart	Duurzaamheid	Proportionaliteit	Efficiëntie
Betrouwbaarheid	Effectiviteit	Transparantie	Weizijn	Economische welvaart	Duurzaamheid	Proportionaliteit	Efficiëntie
Betrouwbaarheid	Effectiviteit	Transparantie	Weizijn	Economische welvaart	Duurzaamheid	Proportionaliteit	Efficiëntie

Wat vond je ervan?

Wat vond je ervan?	Negatieve ervaringen	Positieve ervaringen	Wat vond je ervan?	Negatieve ervaringen	Positieve ervaringen
Wat vond je ervan?	Negatieve ervaringen	Positieve ervaringen	Wat vond je ervan?	Negatieve ervaringen	Positieve ervaringen
Wat vond je ervan?	Negatieve ervaringen	Positieve ervaringen	Wat vond je ervan?	Negatieve ervaringen	Positieve ervaringen

In hoeverre heb je een beeld gekregen van ethische dilemma's en bijbehorende waarden bij ethiek en digitalisering?

Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van
Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van
Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van	Van de ethische dilemma's heb ik een beeld gekregen van

In hoeverre heb je een beeld gekregen van de handelingsopties?

Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van
Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van
Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van	Over de handelingsopties heb ik een beeld gekregen van

Morele vraag:

Mogen we reizigers volgen met behulp van locatietracking?

Eigens niet wenselijk dat anderen weten waar je bent

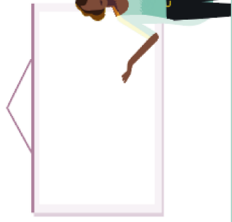
Via 9292 app, kan ik dat als bedrijf wel doen?

Actoren:

Interesse in methodiek DD

Overlegprogramma Psychische Leidinggeving	Rijwonaarstaat Transport	Minderie van Infrastructuur en Waterstaat	Rijwonaarstaat NOVA
9292 app	Onderzoeker AI	CROW	Interesse in de manier over ethische dilemma's
	VNG		Politie programma Sensing

Ronde 1:

Al met een beetje... (text partially obscured)	Overheid geeft... (text partially obscured)	Transparantie... (text partially obscured)	Het is... (text partially obscured)	Wie is de... (text partially obscured)	Wat doet... (text partially obscured)	Rapportages... (text partially obscured)
9292 moet... (text partially obscured)	Om welke... (text partially obscured)	Kan de... (text partially obscured)	Overheid moet... (text partially obscured)	Wat is de... (text partially obscured)	Wat is de... (text partially obscured)	Wat is de... (text partially obscured)
9292 moet... (text partially obscured)	Om welke... (text partially obscured)	Kan de... (text partially obscured)	Overheid moet... (text partially obscured)	Wat is de... (text partially obscured)	Wat is de... (text partially obscured)	Wat is de... (text partially obscured)

Conclusie

B.J.J., mits er... (text partially obscured)

A. Nies... (text partially obscured)

Ronde 2:

A > nee	Doe meer... (text partially obscured)	Nut is niet... (text partially obscured)
B > ja	Maak gebruik... (text partially obscured)	Laten zien... (text partially obscured)

Conclusie

Ronde 3:

Wat heb je... (text partially obscured)	Een duidelijk... (text partially obscured)	Ik wil gebruik... (text partially obscured)
Het alternatief... (text partially obscured)	Ken je zonder... (text partially obscured)	maken van... (text partially obscured)

Conclusie

Consensus Verder verdiepen

Advies: Houden zoals het nu is dus alleen vervoersdata gebruiken, mits het niet ten koste gaat van de innovatie en ontwikkeling van 9292

Wat vond je ervan?

Nu weet vanuit een... (text partially obscured)	Interessant en... (text partially obscured)	Overzichtige... (text partially obscured)
Wat zijn de... (text partially obscured)	Hiermee kan je... (text partially obscured)	Niet echt... (text partially obscured)
De rol van de... (text partially obscured)	Interessant dat... (text partially obscured)	Door... (text partially obscured)

In hoeverre heb je een beeld gekregen van ethische dilemma's en bijbehorende waarden bij ethiek en digitalisering?

Niet echt waarden besproken

Door professionele achtergrond heb ik wel beeld bij de verschillende waarden

In hoeverre heb je een beeld gekregen van de handelingsopties?

Sociale druk... (text partially obscured)	Uitdienen wat... (text partially obscured)	Goed om... (text partially obscured)
Nu wel een... (text partially obscured)	Met deze... (text partially obscured)	Mits het niet... (text partially obscured)

Bijlage 7 Terugkerende waarden en spanningen

TABEL 1 | WAARDEN IN DE MORELE BERADEN

Waarde	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat waarde voorkomt
Autonomie	X	X	X	X	X	X	6
Economie	X	X	X	X	X	X	6
Privacy	X	X	X	X	X	X	6
Veiligheid	X	X	X	X	X	X	6
Gelijkheid			X	X	X	X	4
Innovatie / vooruitgangsgeloof / groei		X	X	X		X	4
Rechtvaardigheid	X	X	X	X			4
Verantwoordelijkheid	X		X		X	X	4
Comfort/gemak			X		X	X	3
Duurzaamheid			X		X	X	3
Efficiency		X			X	X	3
Inclusiviteit	X		X		X		3
Openheid/transparantie			X		X	X	3
Proportionaliteit		X	X	X			3
Respect	X	X			X		3
Vertrouwen		X		X	X		3
Zelfontplooiing		X	X			X	3
Anonimiteit	X	X					2
Controleerbaarheid		X				X	2
Doelmatigheid/effectiviteit			X			X	2
Eerlijkheid			X		X		2
Gelijkwaardigheid		X		X			2
Leefbaarheid	X					X	2
Plezier				X		X	2
Tijd					X	X	2
Verkeersveiligheid		X		X			2
Voorspelbaarheid				X		X	2
Vrijheid	X			X			2
Welvaart		X				X	2
“Humble” dat je je gedraagt als gast	X						1
Accountability				X			1

TABEL 2 | WAARDEN IN DE MORELE BERADEN

Waarde	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat waarde voorkomt
Alpartijdigheid			X				1
Behulpzaamheid					X		1
Bereidheid tot compromis	X						1
Bescherming	X						1
Betaalbaarheid						X	1
Bewustzijn ontwikkeling	X						1
Collectiviteit			X				1
Compassie	X						1
Continuïteit				X			1
Democratie		X					1
Esthetiek	X						1
Experimenteren						X	1
Gezondheid			X				1
Handelingsvrijheid in het werk				X			1
Handhaafbaarheid	X						1
Het niet hoeven weten op dit moment					X		1
Hoeder			X				1
Inlevingsvermogen	X						1
Integriteit	X						1
Jezelf kunnen zijn		X					1
Keuzevrijheid					X		1
Legitimiteit		X					1
Maakbaarheid		X					1
Maatschappelijke baten			X				1
Menselijke maat in beslissingen				X			1
Mobiliteit (bewegingsvrijheid)	X						1
Onafhankelijkheid					X		1
Pluriformiteit (als mens verschillend mogen zijn)		X					1
Private waarden (voor bedrijven)		X					1
Rentmeesterschap			X				1

TABEL 3 | WAARDEN IN DE MORELE BERADEN

Waarde	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat waarde voorkomt
Samenhang/cohesie			X				1
Snelheid				X			1
Sociale veiligheid		X					1
Sociale vrijheid	X						1
Toegankelijkheid						X	1
Tolerantie						X	1
Vergevingsgezindheid	X						1
Verplaatsingsvrijheid					X		1
Vreedzaamheid	X						1
Waakzaamheid		X					1
Welzijn		X					1
Zeggenschap/machtsverhoudingen			X				1
Zorgzaamheid			X				1
Geluk						X	1
Betrouwbaarheid						X	1

TABEL 4 | SPANNINGEN IN DE MORELE OORDELEN EN SPANNINGEN OP CANVAS

Spanning	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat spanning voorkomt
Nut van leren (wetenschap) vs nadelige gevolgen -> gevolgen voor bijv. mensenlevens		X		X		X	3
Veiligheid vs privacy	X	X		X			3
Privacy en veiligheid vs vrijheid, gemak en plezier	X		X		X		3
Maatschappelijk nut vs nadelig gevolg voor een individu	X	X	X		X		3
Mens vs robot				X		X	2
Kansen vs risico's	X					X	2
Lusten vs lasten		X				X	2
Maatschappelijk nut vs individueel nut	X	X					2
Maatschappelijke voordelen vs misbruik				X	X		2
Menselijke autonomie vs kwaliteiten benutten technologie (tbv economie)			X	X			2
Veiligheid, efficiency, comfort vs risico op ongelukken						X	1
Marktdenken vs maatschappelijk nut denken						X	1
Nationaal vs lokaal						X	1
Standaard manieren vs nieuwe manieren						X	1
Economie, veiligheid en controle vs privacy individu		X					1
Welzijn en welvaart vs autonomie, rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid		X					1
Onduidelijkheid consequenties vs veiligheid		X					1
Veiligheid vs doorstroming verkeer				X			1
Privacy vs gelijkheid				X			1
Vertrouwen in de mens vs betrouwbaarheid van een systeem				X			1

TABEL 5 | SPANNINGEN IN DE MORELE OORDELEN EN SPANNINGEN OP CANVAS

Spanning	Mag je met drones vliegen boven een open gebied met daarin erfgoed/natuur en waar mensen wonen?	Mag je iedereen in de openbare ruimte digitaal volgen?	Mag de overheid data gebruiken om gedrag te beïnvloeden op het gebied van mobiliteit?	Mag het systeem van automatisch openen van spitsstroken een andere afweging maken dan de mens?	Mogen we reizigers volgen?	Mag een robot fouten maken in het verkeer?	Aantal keer dat spanning voorkomt
Vrijheid inwoner vs vrijheid dronevlieger	X						1
Korte termijn vs lange termijn	X						1
Veiligheid en vrijheid vs economisch nut	X						1
Vrijheid vs beperken	X						1
Norm/regels vs praktijk	X						1
Innovatie vs economische vooruitgang			X				1
Sturen op data vs sturen op lange termijn visie			X				1
Bewustwording vs maken van keuzes			X				1
Ecosysteem vs effect van aanpassingen			X				1
Inclusiviteit & individu vs sturen op data			X				1
Inname publieke ruimte vs beperkt hoeveel mensen er gebruik van maken			X				1
Thuiswerken vs impact mobiliteits-systeem			X				1
Sturing overheid vs commerciële groei			X				1
Inclusiviteit vs vaardigheden die nodig zijn			X				1
Optimalisatie vs weerstand reizigers			X				1
Betalen met data vs geen gebruik product					X		1
Goede willen doen/innoveren vs alle data willen gebruiken					X		1
Drang mee te willen doen vs onbekende consequenties toekomst					X		1
Duurzaamheid (algemeen belang) vs privacy (individueel belang)					x		1
Theorie vs praktijk v.w.b. beloftes AI (geen fouten vs wel fouten)					X		1
Disproportioneel vs doelmatigheid		X					1
Vrijheid vs technologische vooruitgang		X					1

“Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving | OFL

Colofon

Dit is een uitgave van:

Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving

Rijnstraat 8 | 2515 xp Den Haag

Postbus 20901 | 2500 ex Den Haag

info@overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl

Kijk voor meer informatie op

www.overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl

April 2021

